

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК
ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ
ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 РАҚАМЛИ
ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ШОДМОНОВ ҒИЁСИДДИН НАФАСОВИЧ

**ПОРСО ШАМСИЕВ ИЛМИЙ ЛАБОРАТОРИЯСИ: ТАДҚИҚ
УСУЛЛАРИ, ТАМОЙИЛЛАРИ, МАТНШУНОСЛИК
ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ЎРНИ**

10.00.10 – Матншунослик ва адабий манбашунослик

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ
(PhD) ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2021

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
диссертацияси автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата доктора философии (PhD) по
филологическим наукам**

**Contents of dissertation abstract of doctor of philosophy (PhD) on
Philological Sciences**

Шодмонов Гиёсиддин Нафасович Порсо Шамсиев илмий лабораторияси: тадқиқ усуллари, тамойиллари, матншунослик тараққиётидаги ўрни.....	3
Shodmonov Giyosiddin Nafasovich Scientific laboratory of Porso Shamsiev: research methods, principles, place in the development of textual criticism.....	25
Шодмонов Гиёсиддин Нафасович Научная лаборатория Порсо Шамсиева: методы исследования, принципы, место в развитии текстологии.....	47
Эълон қилинган ишлар рўйхати Список опубликованных работ List of published works	51

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2019.2.PhD/Fil919 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Қарши давлат университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, рус, инглиз (резюме) Илмий кенгашнинг веб-саҳифаси (www.navoiy-uni.uz) ва «ZiyoNet» Ахборот таълим порталида (www.ziynet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар: **Жабборов Нурбой Абдулҳакимович**
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар: **Жумахўжа Нусратулло Атоулло ўғли**
филология фанлари доктори, профессор

Тўхлиев Бокижон
филология фанлари доктори, профессор

Етакчи ташкилот: **Самарқанд давлат университети**

Диссертация ҳимояси Алишер Навоий номидаги Тошкент Давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2021 йил «30» *Октябр* соат 10⁰⁰ даги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100100, Тошкент, Яккасарой тумани, Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси, 103. Тел: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44. (www.navoiy-uni.uz).

Диссертация билан Алишер Навоий номидаги Тошкент Давлат Ўзбек тили ва адабиёти университетининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (*842*-рақами билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100100, Тошкент, Яккасарой тумани, Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси, 103. Тел: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44; (www.navoiy-uni.uz).

Диссертация автореферати 2021 йил «18» *Октябр* да тарқатилди.
(2021 йил *18.10* даги *1*- рақамли реестр баённомаси).

Ш.С.Сирожидинов
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, филол.ф.д., профессор

Hamid R **Қ.У.Пардаев**
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш илмий котиби, филол.ф.д., доцент

Abdirashidov **З.Н.Абдирашидов**
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси ўринбосари, филол.ф.д., доцент

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон матншунослигида буюк ижодкорлар адабий меросини тадқиқ қилиш, асарларининг мукамал матнларини ҳозирлаш ҳамда академик нашрларини амалга ошириш нечоғлиқ муҳим саналса, бу тадқиқотларнинг юзага келиш жараёнини ўрганиш шунчалик аҳамиятли вазифалардан ҳисобланади. Жумладан, Шарқ адабиёти улўф намояндалари асарларининг фанга номаълум қўлёзма манбаларини аниқлаш, нодир нусхаларни тавсифлаш, илмда истифода этилишини таъминлаш билан боғлиқ тадқиқот жараёнини таҳлил қилиш соҳанинг долзарб муаммоларидан биридир.

Дунё матншунослиги ва адабий манбашунослигида, XIX–XX асрларга келиб, Алишер Навоий биографияси манбалари, буюк шоир асарлари қўлёзмаларининг қиёсий таҳлили, матн герменевтикаси каби илмий муаммолар юзасидан муҳим илмий-назарий тадқиқотлар амалга оширилди. Шунингдек, жаҳонда Алишер Навоий асарларига қизиқиш, тарғиб қилиш, таржималарини амалга ошириш ишлари ҳам сезиларли ўсди. Бунинг натижасида буюк шоир асарлари манбаларига доир тадқиқотларни матншуносликнинг энг сўнгги ютуқлари асосида ўрганиш зарурати кун тартибига чиқди.

Ўзбек матншунослиги ва манбашунослиги соҳаларида ўтган асрнинг ўрталарида Алишер Навоий асарларини тадқиқ қилиш, оммавий нашрларини амалга ошириш, илмий-танқидий матнларини тузиш борасида салмоқли ютуқлар қўлга киритилди. Бироқ мустақиллик йилларида мафкуравий эврилишлар вужудга келгани боис амалга оширилган ишларни ўрганиш, таҳлил қилиш, лозим бўлса, қайта кўриб чиқиш муҳим вазифага айланди. Чунки “Алишер Навоийнинг бебаҳо ижодий-илмий мероси нафақат халқимиз, балки жаҳон адабиёти тарихида, миллий маданиятимиз ва адабий-эстетик тафаккуримиз ривожига алоҳида ўрин тутди”¹. “Хамса” дostonлари қўлёзмаларини ўрганиш ва нашр этишда Порсо Шамсиев томонидан тузилган илмий-танқидий матнлар асос бўлиб келаётгани эътиборга олинса, олимнинг матншунослик ва манбашунослик соҳасида олиб борган илмий фаолиятини тадқиқ қилиш, илмий тажрибаларини ўзлаштириш алоҳида аҳамиятга эга. Матншунос томонидан тузилган илмий-танқидий матнларни такомиллаштириш соҳанинг устувор вазифаларидандир. Олим илмий лабораториясини чуқур ўрганмай, тадқиқ усуллари ва тамойилларини аниқламай туриб, бу вазифани юқори даражада бажариб бўлмайди. Порсо Шамсиевнинг “Хамса” дostonлари илмий-танқидий матнига доир тадқиқотларини ўрганиш асосида ўзбек матншунослигининг назарий-методологик асосларини яратиш, аниқ мезонлар тизимини шакллантириш, мумтоз ижодкорлар асарлари илмий-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 19 октябрдаги “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги ПҚ-4865-сон Қарори. <https://lex.uz/docs/5054929>

танқидий матнларини тузишнинг қатъий тамойиллари ва концепцияларини ишлаб чиқиш бўйича изланиш олиб борилгани, соҳа билан боғлиқ муайян таклиф ва тавсиялар берилгани ушбу диссертация мавзусининг долзарб экани тасдиғидир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ–4797-сон “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги фармони, 2017 йил 24 майдаги ПҚ–2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқи ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017 йил 17 февралдаги ПҚ–2789-сон “Фанлар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисида”, 2020 йил 19 октябрдаги ПҚ–4865-сон “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги қарорлари ва мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланиши устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш” устувор йўналиши доирасида бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Бугунгача навоийшуносликда “Хамса” дostonлари турли аспектларда тадқиқ қилинган. Жумладан, А.Фитрат, Ҳ.Зарипов, Е.Э.Бертельс, С.Айний, А.Саъдий, Ғ.Каримов, Ҳ.Сулаймон, В.Зоҳидов, И.Султон, А.Қаюмов, В.Абдуллаев, Н.Маллаев, А.Рустамов, Б.Валихўжаев, Э.Рустамов, С.Эркинов, А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, Т.Аҳмедов, С.Ғаниева, С.Ҳасанов, М.Ҳамидова, М.Муҳиддинов, Ш.Сирожиддинов, В.Раҳмонов, Н.Жумахўжа, Н.Жабборов, А.Эркинов, У.Жўрақулов, Д.Юсупова каби олимлар бу борада муҳим натижалар кўрсатганлар². Бироқ “Хамса”

² Фитрат. “Фарход ва Ширин” дostonи тўғрисида //Танланган асарлар. 2-жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б.105-134.; Фитрат. Инсоният ҳақида Навоийнинг фикри. – Тошкент: Мусулмон Иштирокиюн фирқаларнинг ўлка бюроси ҳузуридаги нашриёт шубаси. 1919. – Б.11.; Бертельс Е.Э. Навоий. Гаржимон И.К.Мирзаев. – Тошкент: “Tafakkur qanoti”, 2015. – Б.7.; Бертельс Е.Э. Древнейшая рукопис. “Пять поэм” Алишер Навои. Москва: 1957. – С.3-4.; Əlişer Navaij. Xamsa. (Qisqartirib basmaga tajjarlavçei S.Ajni). Ўқувпеднашр. – Тошкент: 1940. – Б.11.; Каримов Ғ. Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” асари критик тексти: Филол. фан. номзоди ... дисс. – Тошкент, 1944.; Рустамов Э. “Хамса”нинг сўнгги наشري ва текстологияга оид баъзи мулоҳазалар. /Ўзбекистон маданияти, 1959 йил 5 сентябрь.; Эркинов С. Навоий “Фарход ва Ширин”и ва унинг қиёсий таҳлили. – Тошкент, 1971.; Эркинов С. Шарқ адабиётида Фарход қиссаси. – Тошкент: Фан, 1985.; Ҳасанов С. Навоийнинг етти тухфаси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991.; Алишер Навоий. Фарход ва Ширин. Насрий баён муаллифи Ғафур Ғулом. Нашрга тайёрловчи Ҳайитметов А. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1975. – Б. 244-246.; Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Насрий баён муаллифи Ҳайитметов А. – Тошкент; 1983. – Б.3-7.; Ҳайитметов А. Матншунослик муаммолари //Шарқ юлдузи, 1982 йил, 3-сон. – Б.167-171.; Аҳмедов Т. “Хамса” қахрамонларининг характер жозибаси. – Тошкент: Фан, 1986.; Қаюмов А. “Ҳайрат ул-аброр” талқини. –

нашрларининг такомил босқичи, илмий-танқидий матнларининг комплекс таҳлили, бу борада йирик матншунослар тажрибалари, илмий лабораторияси алоҳида тадқиқот объекти бўлган эмас.

Ҳолбуки, ўзбек матншунослиги тараққиётига ҳисса қўшган олимлар фаолиятини ўрганиш, нашр ва илмий-танқидий матн тузиш борасидаги тажрибаларини ўзлаштириш матншунослик соҳасида янги қарашларнинг шаклланишида, унинг илмий-назарий асосларини яратишда, умуман, соҳадаги мавжуд муаммоларнинг ечимини топишда муҳим. Айниқса, Навоий асарларининг академик нашрларини майдонга келтиришда, илмий-танқидий матнлари асосларини ишлаб чиқишда матншунос олимлар фаолиятини ўрганиш ҳар жиҳатдан самара беради. Хусусан, Алишер Навоий ижодининг чўққиси бўлган “Хамса” дostonлари илмий-танқидий матнларини чуқур тадқиқ қилиш, уни такомиллаштириш йўллари илмий асосда белгилашда ўзбек матншунослигининг забардаст вакили Порсо Шамсиевнинг ҳаёти ва илмий фаолияти юзасидан жиддий тадқиқот олиб бориш юқори илмий натижалар беради. Шу жиҳатдан, ушбу диссертация ўзидан аввал амалга оширилган тадқиқотлардан фарқ қилади.

Тадқиқот мавзусининг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Қарши давлат университети илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ “Адабий ҳодисаларнинг тарихий тадрижи ва назарий тараққиёти масалаларини ўрганиш” мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Порсо Шамсиев илмий лабораториясининг комплекс тадқиқини амалга ошириш, Навоий “Хамса”си матншунослиги тажрибаларини илмий-назарий асослашдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

Порсо Шамсиев илмий лабораториясини тадқиқ қилиш орқали унинг матншунослик тараққиётига таъсирини аниқлаш, олим фаолиятини даврлаштириб ўрганиш, илмий-назарий қарашларининг ўз даври ва бугунги кундаги аҳамиятини белгилаш;

Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985.; Ҳамидова М. Алишер Навоий “Садди Искандарий” дostonи илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи. Филол. фан. доктори. дисс. – Тошкент: 1994. – Б.11.; Мухиддинов М. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси (“Хамса”ларнинг биринчи дostonлари асосида) Филол. фан. номзоди ... дисс. автореф. – Тошкент, 1995.; Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Тошкент: Akademnashr, 2011.; Сирожиддинов С, Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Тошкент: Akademnashr, 2015.; Матншунослик сабоқлари. – Тошкент: “Navoiy universiteti”, 2019.; Раҳмонов В. Мумтоз сўз сехри. Тошкент: “O‘zbekiston”, 2015; Жумахўжа Н. Навоийшунослик: муаммолар қачон бартараф этилади. //Шарқ юлдузи, 2021 йил, 4-сон. – Б.66-72.; Жабборов Н. “Лайли ва Мажнун” илмий-танқидий матнига доир айрим мулоҳазалар. Ўзбек адабиётшунослигида таҳлил ва талқин муаммолари. Республика илмий анжумани материаллари. – Қарши, 2016. – Б.13-16.; Икки буюк хамсанавис ижод концепцияси. //Жаҳон адабиёти, 2021 йил, 6-сон. – Б.174-182.; Эркинов А. Алишер Навоийнинг пейзаж яратиш маҳорати (“Садди Искандарий” дostonи мисолида). Филол. фан. номзоди дисс... автореф. – Тошкент, 1990.; Эркинов А.С. Алишер Навоий “Хамса”си талқинининг XV–XX аср манбалари. Филол. фан. док... дисс. – Тошкент, 1998.; Жўрақулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. – Тошкент: Турон-иқбол нашриёти. 2017.; Юсупова Д. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг бадиий уйғунлиги. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2011.

Алишер Навоий асарларининг матншунос томонидан аниқланган нусхаларини текшириш ва уларнинг аҳамиятини далиллаш;

“Хамса” нашрлари тажрибаларини босқичма-босқич ўрганиш, олимнинг илмий-танқидий матн яратишдаги ёндашув мезонлари ва илмий услубларини текшириш, нашрлардаги муаммоларни аниқлаш ҳамда бартараф этиш йўлларини асослаш;

“Хамса” дostonлари илмий-танқидий матнларини қиёслаш, замонавий матншунослик нуқтаи назаридан илмий баҳолаш;

“Хамса”нинг янги аниқланган нусхасини тавсифлаш, уни мавжуд манбалар билан муқояса қилиш, характерли жиҳатларини кўрсатиш, илмий-танқидий матнлар тайёрлаш бўйича аниқ илмий хулосалар бериш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Порсо Шамсиевнинг илмий фаолияти борасидаги тадқиқотлар, “Хамса” дostonлари илмий-танқидий матнлари, уларга асос бўлган қўлёзма манбалар, бугунгача амалга оширилган дoston нашрлари олинди.

Тадқиқотнинг предметини Порсо Шамсиев илмий биографияси ва матншунослик фаолияти принциплари, олим илмий лабораториясининг хос хусусиятлари, “Хамса” дostonлари илмий-танқидий матнини яратишдаги ёндашув мезонлари ва усуллари, бошқа олимлар тадқиқотлари билан қиёсий таҳлили, “Хамса”нинг аниқланган нодир нусхаси тадқиқи каби масалалар ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда феноменологик, таснифлаш, тарихий-қиёсий, статистик, контекстуал ва комплекс таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Порсо Шамсиевнинг “Хамса” дostonлари илмий-танқидий матнларини яратишдаги ёндашув мезонлари, илмий услублари аниқланган, фаолияти ва тажрибаларининг ўзбек матншунослиги назарий асослари шаклланиши ҳамда тараққиётига таъсири исботланган;

“Хамса” нашрлари ва илмий-танқидий матнларини яратиш борасидаги дастлабки тадқиқотларнинг ўзбек матншунослиги ривожигаги ўрни ва аҳамияти аниқланган;

Алишер Навоий асарлари, хусусан, “Хамса” дostonлари танқидий матнларини такомиллаштириш учун уларни қайтадан тузиш эҳтиёжи йўқлиги, балки янги аниқланган қўлёзмалар асосида матн таҳририни амалга ошириш кифоя экани далилланган;

илмий-танқидий матн тузишда кейинги давр қўлёзма нусхалари ҳам таянч ёки ёрдамчи манба бўла олиши аниқланган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

Порсо Шамсиевнинг матншунослик фаолияти илк бор монографик қўламда ёритилган, матншуносликка оид илмий-назарий қарашлари, тадқиқот усуллари таҳлил этилган;

Алишер Навоий “Хамса”сининг оммавий нашрлари, илмий-танқидий матнларини тузиш тажрибалари, ушбу нашрларнинг такомил босқичлари, улар устидаги матний тадқиқотлар комплекс тадқиқ қилинган;

“Хамса” дostonларининг матншунос олимлар томонидан амалга оширилган мавжуд нашрлари, илмий-танқидий матнлари қиёсий ўрганилган;

“Хамса” матншунослигида эришилган ютуқлар, йўл қўйилган камчиликлар, уларнинг келиб чиқиш омиллари таҳлил қилинган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги қўлланилган ёндашув усуллари ва назарий маълумотларни беришда аниқ илмий манбаларга таянилгани, таҳлилга тортилган манбаларнинг илмий методлар воситасида текширилгани, назарий фикр ва хулосаларнинг амалиётга жорий этилгани, матншуносликнинг замонавий илмий концепциялари асосида ўрганилгани билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқотнинг илмий аҳамияти ўзбек матншунослиги ва манбашунослигининг шаклланишида Алишер Навоий асарлари, хусусан, “Хамса” нашрлари текширилгани, мавжуд илмий-танқидий матнлар қиёсий тадқиқ этилгани, Порсо Шамсиев илмий фаолияти, тадқиқотларининг ўрганилгани билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти олинган хулосалар Алишер Навоий асарлари, “Хамса” дostonлари, ўзбек мумтоз адабиёти тарихи бўйича тадқиқот олиб бораётган мутахассислар учун, шунингдек, олий ўқув юртларининг “Филология ва тилларни ўқитиш (ўзбек тили)” таълим йўналишида навоийшунослик, матншунослик, ўзбек адабиёти тарихи каби фанлардан маърузалар ўқишда ва амалий машғулотлар ўтказишда, дарслик ва ўқув қўлланмалари яратишда илмий-назарий манба бўлиб хизмат қилиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Порсо Шамсиев илмий лабораторияси тадқиқ усуллари, тамойиллари, матншунослик тараққиётидаги ўрни бўйича олинган натижалар асосида:

Алишер Навоий асарлари танқидий матнларини такомиллаштириш учун янги аниқланган қўлёзмалар асосида матн таҳририни амалга ошириш зарурлиги ва мавжуд илмий-танқидий матн ва нашрларни мукаммаллаштиришда кейинги асрлар қўлёзмаларига таяниш мумкинлиги тўғрисидаги илмий-назарий хулосалардан ПЗ-20170930220 рақамли “Навоий қомусини нашрга тайёрлаш ва чоп этиш” (2018-2020) мавзусидаги амалий лойиҳанинг назарий қисмида фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг 23 июлдаги 3/1255-2084-сон маълумотномаси). Натижада Навоий қомуси қўлёзмасидаги “Хамса” нашрлари ҳамда Навоий адабий меросининг қўлёзма ва тошбосма манбалари билан боғлиқ маълумотларга ойдинлик киритилган;

Алишер Навоий “Хамса” дostonлари компаративистик тадқиқини амалга оширишда илмий-танқидий матнларнинг ўрни, уларни яратиш

мезонлари ва аниқланган илмий услублардан, “Хамса” нашрлари ва илмий-танқидий матнларини яратиш тарихида дастлабки тадқиқотларнинг ўзбек матншунослиги ривожига аҳамияти ҳақидаги илмий хулосалардан ПЗ-20170925213 рақамли “ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган қўлёзма девонлар каталогини тузиш” (2018-2020) мавзусидаги амалий лойиҳада фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг 23 июлдаги 3/1255-2084-сон маълумотномаси). Натижада қўлёзма девонлар каталогини тузишда, айниқса, кўп нусхали қўлёзма девонларни тавсифлаш ҳамда уларнинг таянч манбаларини аниқлашдаги ёндашув мезонларидан фойдаланишга хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 4 та халқаро, 7 та республика миқёсидаги илмий-амалий анжуманларда қилинган маърузаларда апробациядан ўтган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 15 та илмий иш чоп этилган, шулардан Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг диссертациялар асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 4 та мақола, жумладан, 3 таси республика ҳамда 1 таси хорижий журналларда нашр қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса ва адабиётлар рўйхатидан ташкил топган бўлиб, умумий ҳажми 176 саҳифадан иборат.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида мавзунинг долзарблиги, зарурати, тадқиқотнинг мақсади, вазифалари, объекти, предмети, фан ва технологиялар ривожининг устувор йўналишларига мослиги, тадқиқотнинг илмий янгилиги, амалий натижалари, ишончлилиги, назарий ва амалий аҳамияти, амалиётга жорий этилиши, апробацияси, эълон қилинган ишлар ва тадқиқот тузилиши кўрсатилган.

Диссертациянинг *“Хамса” матншунослигининг асослари ва унда матншунос принципларининг ўрни*” деб номланган дастлабки боби 3 фаслдан иборат. Бобнинг *“Порсо Шамсиев илмий биографияси ва матншунослик фаолияти принциплари*” номли биринчи фаслида улуғ мутафаккир Алишер Навоийнинг бебаҳо ижодий-илмий меросини ўрганиш, уни матншунослик нуқтаи назаридан чуқур тадқиқ қилиш, асарларининг илмий-танқидий матнларини яратиш, нуқсонлардан холи академик нашрларини чоп этиш ишларида самарали меҳнат қилган олим – Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори Порсо Шамсиевнинг илмий фаолияти, илмий натижаларининг аҳамияти, матншунослик тараққиётида тутган ўрни ёритилган.

Тадқиқотда олим ҳаёти ҳамда фаолиятининг илк босқичлари ва илмий биографияси илмий далиллар асосида ёритилди. Бу – Порсо Шамсиевнинг

илмий ва ижодий тафаккури, услуб ҳамда методлари, илмий қарашлари ҳамда ёндашув мезонлари ҳақида кенгроқ тасаввур ҳосил қилишга, умуман, матншунос фаолиятининг муҳим жиҳатларини теран англашга кўмак беради. Зеро, катта авлод олимлари фаолияти ёш илмий изланувчилар учун ўзига хос тажриба мактаби вазифасини ўтайди.

Порсо Шамсиев ҳаёти ва илмий фаолиятига оид маълумотларни тўплашда, асосан, икки манбага таянилди: *биринчидан*, Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейидаги Порсо Шамсиев архив фонди материаллари; *иккинчидан*, Суйима Ғаниева, Тамила Ғафуржонова ва Фароғат Мусамуҳамедовалар томонидан чоп этилган мақолалар, шунингдек, Суйима Ғаниева билан суҳбатдан ёзиб олинган маълумотлар³ ҳамда бошқа манбалар.

Ишда олимнинг матншунослик фаолияти тадқиқ қилинди. Дастлаб Порсо Шамсиев томонидан аниқланиб, илмий таомилга киритилган айрим кўлёзма манбалар, уларнинг аҳамияти ҳақида тўхталинди.

Матншунос олим томонидан Навоий асарлари қадимий кўлёмаларининг топилиши қуйидаги жиҳатлари билан аҳамиятлидир: *биринчидан*, навоийшуносликда номаълум бўлган янги кўлёзма манбаларларнинг аниқланиши шоир ижодининг муҳим қирраларини очишга катта ёрдам берди ва янги тадқиқотларга йўл очди; *иккинчидан*, Навоий асарларининг, хусусан, “Хамса” дostonларининг илмий-танқидий матнларини янада такомиллаштириш йўлида зарур манба вазифасини ўтади; *учинчидан*, нодир кўлёзма манбаларнинг топилиши Навоий матншунослиги билан боғлиқ (асосан, танқидий матн тузишдаги) айрим чалкашликлар, чигалликларни бартараф қилиш билан бирга юртимиз тарихида хаттотлик, китобат санъатининг қай даражада ривожланганини, турли даврларда шоир асарларига бўлган муносабатни аниқлашга ёрдам берган.

Олим матншунослик фаолияти икки даврга бўлинади: *биринчи давр* бевосита амалий, *иккинчиси* эса илмий-назарий фаолият билан боғлиқ ҳолда кечди. Дастлабки даврда Порсо Шамсиев, асосан, ўзбек халқи маданий ва адабий меросини, айниқса, Алишер Навоий асарларини оммавий нашр эттириш ҳамда тарғиб этиш билан машғул бўлди. Иккинчи даврда эса у кўпроқ кўлёзма манбалар ва илмий-танқидий матнлар устида изланишлар олиб борди. Олим Навоийнинг 525 йиллик юбилейи муносабати билан чоп этилган XV томлик асарларининг катта қисмини нашрга тайёрлаган⁴. Бундан ташқари, матншунос қатор луғатлар, хрестоматиялар, мумтоз

³ Суҳбат 2012 йил олимнинг уйида бўлиб ўтган.

⁴ *Қаранг*: Алишер Навоий. Асарлар. XV томлик. XIII том. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1965; Алишер Навоий. Асарлар. XV томлик. XIV том. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1965; Алишер Навоий. Асарлар. XV томлик. VI том. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1965.; Алишер Навоий. Асарлар. XV томлик. VII том. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1964.; Алишер Навоий. Асарлар. XV томлик. VIII том. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1964.; Алишер Навоий. Асарлар. XV томлик. IX том. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1964.; Алишер Навоий. Асарлар. XV томлик. X том. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1965.

ижодкорларнинг кўп жилдли асарлари нашрларида ҳам фаол қатнашди⁵. Диссертацияда ушбу нашрлар хусусида алоҳида тўхталинди.

Олим тайёрлаган бир қанча ишлар, жумладан, Навоийнинг “Лайли ва Мажнун”, “Садди Искандарий” дostonлари илмий-танқидий матни (араб ёзувида), шоир асарларидаги ҳикоятлардан тузилган тўплам, Абдулжамил котибнинг “Тухфату-с-салотин” номли шоҳбайтлар мажмуаси ва қатор мақолалар чоп этилмай қолди. Матншунос илмий биографияси мазмунини дарслик ва хрестоматиялар, илмий-оммавий нашрлар, илмий-танқидий матнлар ҳамда мақолалар ташкил этади. Улар икки гуруҳга ажралади: 1) хрестоматия ва дарсликлар; 2) илмий-оммавий нашрлар, илмий-танқидий матнлар ва мақолалар. Мазкур нашрлар олим фаолиятининг муҳим қирраларини ва юксалиш тадрижини акс эттиради.

Бобнинг иккинчи фасли “*Алишер Навоий асарлари матншунослигининг илк даври ва “Хамса” нашрларининг тадрижий тақомили*” тадқиқига бағишланган. Порсо Шамсиев фаолияти бевосита “Хамса” дostonларининг нашри ва илмий-танқидий матнлари билан боғлиқ. Мазкур омил ва бошқа муҳим сабабларга кўра, бу фаслда, асосан, “Хамса” дostonлари нашри тарихи ва у билан алоқадор жараёнлар, умуман, ўзбек матншунослигининг дастлабки қадамлари, эришган ютуқлари ва орттирилган тажрибалар таҳлил этилди.

Навоий асарлари матншунослигининг илк даврини тадқиқ қилишдан қуйидагича амалий натижалар олинади: **биринчидан**, олим асарлари ўзбек матншунослигининг дастлабки қадамлари ҳақидаги мавжуд тасаввурни бойитади. Фаннинг ушбу жабҳаси тарихи ва эришилган илмий натижаларни таҳлил этиш, ўз ўрнида, соҳанинг кейинги тараққиётига ижобий таъсир кўрсатади; **иккинчидан**, орттирилган тажрибалар, чиқарилган илмий хулосалар соҳа билан боғлиқ янги ғоялар, қарашлар ҳамда янгича ёндашув мезонларининг шаклланишига хизмат қилади; **учинчидан**, тажрибали матншунос олим лабораториясини тадқиқ этиш соҳанинг устувор масалаларини ўрганиш ҳамда уларнинг ечимини топиш (хусусан, илмий-танқидий матн тузиш ва академик нашрларнинг назарий-методологик асосларини ишлаб чиқиш)да катта аҳамиятга эга.

1938/1949 йилларда мумтоз адабиёт вакиллари, жумладан, Алишер Навоий асарларининг бир қанча нашрлари юзага келди. Уларнинг баъзилари бироз бўлса-да, мукаммаллаштирилган ҳолда қайта нашр ҳам қилинди. Навоий асарларининг ушбу нашрларини икки даврга ажратиш ўринли:

1. *Иккинчи жаҳон урушигача бўлган нашрлар;*
2. *Урушдан кейин чоп этилган асарлар.*

⁵ Шамсиев П., Иброҳимов С. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. – Тошкент: ЎзФА нашриёти. 1953.; Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. (Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев). – Тошкент: Фан, 1966.; Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ (таржима). – Тошкент, 1948.

Урушдан кейин, айниқса, Навоий ҳаёти, фаолияти ва ижодини ўрганиш борасидаги тадқиқотлар кўлами анча кенгайди. Бу даврда Алишер Навоийнинг IV жилдли танланган асарлари юзага келди. Мазкур жилдга киритилган асарлар ишда кўрсатиб ўтилди ва таҳлил қилинди.

Ҳар икки даврга тегишли айрим нашрлар мавжуд сиёсий тузум мафкурасидан келиб чиқиб муайян қисқартиришларга учради ёки умуман чоп этилмади. Жумладан, юқорида тилга олинган жилдлар сериясидан “Хамса”нинг калити⁶ – “Ҳайрату-л-аброр” достони тушириб қолдирилган. Бу, бевосита унинг ғояси, ботиний ва зоҳирий хоссалари билан боғлиқ эканини таъкидлаш керак. Достон, том маънода, илоҳиёт мавзусида битилган бўлиб, унда Яратувчи илми ва қудрати ҳамда комил инсон эътиқоди ҳақида сўз боради⁷.

“Адабиётшунослигимиз тарихида “ташналик” босқичи бўлган”⁸ бу даврда навоийшуносликнинг чекланган томонлари кўп эди. Бу чекловларнинг салбий таъсири хусусида устоз олимлар асосли фикрларни билдириб ўтишган. Бироқ масаланинг бошқа томонига ҳам эътибор қаратиш жоиз. Адабиётшунос А.Ҳайитметов таъбири билан айтганда: “Яқин ўтмишдаги тадқиқотларда ҳукмрон мафкура белгилаб берган методология таъсири аниқ сезилиб туради. Бироқ ўша давр навоийшунослигида қўлга киритилган ютуқлардан кўз юммаслигимиз даркор⁹. Сир эмаски, улуғ шоирнинг дунёқараши асосини фақат диний, тасаввуфий ғоялар эмас, балки юксак маънавиятли баркамол шахсни тарбиялашга қаратилган ғоялар ҳам ташкил этади. Умуман, мазкур асар фалсафий-ахлоқий қарашлар талқинига бағишлангани билан ҳам аҳамиятли. Бизнингча, ушбу давр олимларининг мақсади ҳам ҳеч бўлмаганда, халқни даҳо ижодкор сиймоси билан таништириш баробарида, унинг ана шундай муҳим ғоялари, илғор концепцияларини тарғиб қилиш бўлган.

Олиб борилган кузатувлардан кўйидагича хулосаларга келинди: *биринчидан*, дастлабки ва ундан кейинги нашрлар Навоий “Хамса”си, унинг мазмун-моҳияти ҳақида умумий тасаввур бериши билан аҳамиятли. Улар шоир шеърятининг формал хусусиятлари, назарий асослари устидаги тадқиқотларда муҳим манба вазифасини бажарган ва навоийшунослик илмининг ривожланишига замин яратган; *иккинчидан*, мазкур даврда амалга оширилган “Хамса” нашрларида баъзи нуқсонлар учрашига қарамай, олинган илмий натижалар ва орттирилган тажрибалар бошқа мумтоз асарлар нашрлари тақомилига хизмат қилди; *учинчидан*, турли қисқартиришлар ва чекловлар билан амалга оширилган бу нашрларга одатда

⁶ Жабборов Н. “Хамса”нинг калити. //Tafakkur, 2011 йил, 1-сон, — Б. 98-99.

⁷ Сирожиддинов Ш. Навоий ҳикматлари маънавий мадад бўлишини истаб (Сўзбоши ўрнида): Алишер Навоий. “Ҳайрат ул-аброр” (Матн, шарҳ, насрий баён, луғат). Биринчи китоб. Шарҳ ва насрий баён муаллифи Ақром Малик. – Тошкент: Tamaddun, 2021. – Б.7.

⁸ Сирожиддинов Ш. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. 2010 йил 5 февраль. Б.3.

⁹ Ҳайитметов А. “Шеърки, ҳам тушти менинг бошим” // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. 1996 йил 9 февраль.

танқидий қаралса-да, бироқ бугунги давр навоийшунослиги ва матншунослиги тараққиёти улар билан бевосита боғлиқдир.

Биринчи бобнинг учинчи фасли *“Порсо Шамсиевнинг илмий-танқидий матнга оид назарий қарашлари ва тадқиқ усуллари”* деб аталади. Унда олимнинг илмий-танқидий матн тузишга оид назарий қарашлари ва уларнинг бугунги матншунослик тамойилларига боғлиқ жиҳатлари асослаб берилган. Шунингдек, матншуноснинг танқидий матн тузиш борасидаги муҳим тажрибалари, у томонидан қўлланилган тадқиқот усуллари таҳлилга тортилган.

Юртимизда илмий-танқидий матн тузиш ишлари II жаҳон уруши тугамасданок бошланган эди¹⁰. Алишер Навоий асарларини тадқиқ қилиш ва нашр этиш ишларида бевосита иштирок этган Порсо Шамсиевнинг илмий-танқидий матн тузиш ҳамда илмий нашрга оид назарий қарашлари мана шу жараёнларда шаклланиб боради. Бу ҳол, айниқса, олимнинг *“Алишер Навоий “Сабъаи сайёр” дostonининг илмий-критик тексти ва уни тузиш принциплари ҳақида”* деб номланган номзодлик (1952), *“Навоий асарлари матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари”* мавзусидаги докторлик (1969) диссертациялари устида олиб борган тадқиқотларида янада ёрқин кўринади. Унда олим шу даврда яратилган матншунослик ишларини таҳлил қилиб, эришилган ютуқларни холис баҳолайди, нуқсон ва камчиликларни очик кўрсатади. Хусусан, Порсо Шамсиев *“Ҳайрату-л-аброр”* ҳамда *“Лайли ва Мажнун”* дostonлари матни энг қадимий нусхаларга мурожаат қилиб тайёрланганини эътироф қилгани ҳолда, ишнинг эски тамойил асосида олиб борилганини танқид қилади: *“Бу икки асарни тайёрлашда тўртта нусха асосга олинган бўлишига қарамай, текстологлар ишни эски принциплар асосида олиб борганликларини, нусхалар аро учраган фарқлар ҳақида ўз фикрларини аниқ баён қилмаганликларини қайд этиб ўтишга тўғри келади”*¹¹.

Албатта, олимнинг бундай мулоҳаза юритиши муайян асосга эгадир. Порсо Шамсиевнинг мазкур қарашларига асосланган матншунос Нафас Шодмонов танқидий матн принциплари ҳақида фикр юритиб, унда нусхалар орасидан таянч ва ёрдамчи нусхалар аниқлаб олингандан кейин уларни шартли белгилаш ҳамда ўзаро тафовутларни қолдирмай акс эттириш лозимлигини таъкидлайди¹².

Шунингдек, матншунос олим А.Н.Кононов томонидан тузилган *“Маҳбубу-л-қулуб”* матни юзасидан ҳам ўз қарашларини билдирган эди. Жумладан, Порсо Шамсиев мазкур асарнинг матнини тузишда А.Н.Кононов 8 та қўлёзма, яна қўшимча олти қўлёзма ва босма нусхалар билан иш

¹⁰ Бу даврда яратилган илмий-танқидий матнлар хусусида диссертацияда маълумот келтирилган.

¹¹ Шамсиев П. Алишер Навоий *“Сабъаи сайёр”* дostonининг илмий-критик тексти ва уни тузиш принциплари ҳақида. Филол. фан. номзоди ... дисс. – Тошкент 1952. – Б.21.

¹² Шодмонов Н. Матншуносликда комплекс таҳлилни асосий вазифалари хусусида. Ўзбек матншунослигининг назарий ва амалий муаммолари. Республика илмий анжумани материаллари. – Қарши, 2019. – Б.19.

кўрганини танқид қилиб, фарқлар кўрсаткичи бениҳоя кўпайиб кетганини, бу эса матн ишини мураккаблаштириб юборганини таъкидлайди¹³.

Порсо Шамсиев томонидан билдирилган қарашларда мунозарали ўринлар ҳам учрайди. Жумладан, матншунос ўз тадқиқотларида қўлёзма нусхалар қанчалик қадимий бўлса, унинг оригиналга яқинлиги шунча ортади, аксинча бўлса, асл матндан жуда узоқлашиб кетади, деган мулоҳазани илгари суради¹⁴.

Шоир асарларининг ҳали фанга номаълум бўлган кўплаб қўлёзма нусхалари мавжудлиги эътиборга олинса, бу тарзда қатъий хулоса чиқариш ўринли бўлмас. Бундай қараш аслида ўзбек матншунослигининг дастлабки босқичларидаёқ шаклланган ва бугунгача амалга оширилган ишларда айнан шу принципга таяниб келинмоқда. Тадқиқотимиз жараёнида аниқланган, шахсий кутубхоналардан бирида сақланаётган Алишер Навоий “Хамса”сининг XIX асрга тегишли нодир нусхаси ўзбек матншунослиги тарихида узоқ йиллардан буён қатъийлашиб қолган юқоридаги қарашнинг тўлиқ асосга эга эмаслигини кўрсатади. Бу қўлёзма хусусида диссертациянинг сўнгги бобига алоҳида тўхталинди.

Матншунос дастлаб “Сабъаи сайёр” (1956) ва “Фарҳод ва Ширин” (1963) дostonлари илмий-танқидий матнини тузади. Бу матнлар эски тамойил бўйича, илгари қўлланган тажрибалар асосида тайёрланган эди. Бироқ Порсо Шамсиев “Хамса”нинг кейинги уч дostonи илмий-танқидий матнларини тузишда эски усулдан воз кечиб, янги принциплар асосида иш кўришни маъқул кўради. Диссертацияда янги принциплар эски тамойиллар билан қиёсланди ва фарқли жиҳатлари таснифлаб кўрсатилди.

Диссертациянинг иккинчи боби ***“Порсо Шамсиевнинг “Хамса” дostonлари илмий-танқидий матнини яратишдаги ёндашув мезонлари ва усуллари”*** деб номланган. Бобнинг *“Сабъаи сайёр” дostonи илмий-танқидий матнини яратишда қўйилган илмий услуб* сарлавҳали аввалги фаслида дoston илмий-танқидий матнига асос бўлган қўлёзма манбалар, уларнинг қиёсий таҳлили, илмий-танқидий матн тавсифи, унда қўлланилган услуб ва принциплар тадқиқ қилинган. Бундан ташқари, дoston нашрларининг хусусиятлари, улардаги айрим нуқсонларнинг келиб чиқиш омили, оқибати масалалари таҳлил этилган. Шунингдек, мазкур камчиликларни бартараф қилиш билан боғлиқ тавсиялар билдирилган.

Навоий “Хамса”сининг турли даврларда китобат қилинган қўлёзмалари орасида қадимий нусхалари ҳам бугунга қадар сақланиб қолган. Порсо Шамсиев ана шу нусхаларнинг аксариятини қиёсий ўрганиб, улар орасидан XV асрда Навоий ҳаётлик чоғида Ҳиротнинг машҳур хаттотлари саналган Маҳфуз Абдулжамил, Султон Али Машҳадий томонидан кўчирилган нусхалар ва XVI асрга тегишли деб ҳисобланган

¹³ Шамсиев П. Алишер Навоий “Сабъаи сайёр” дostonининг илмий-критик тексти ва уни тузиш принциплари ҳақида. Филол. фан. номзоди ... дисс. – Тошкент 1952. – Б.18-19.

¹⁴ Ўша манба. – Б.46.

колофонсиз қўлёзмаларни илмий-танқидий матн тузишда асосий манба сифатида танлади.

Ишда дoston илмий-танқидий матни (кейинги ўринларда асосан *ИТМ*) ички хусусиятларидан келиб чиқилиб, қуйидаги босқичларда таҳлил этилди: 1. *Достон қўлёзма нусхаларининг қиёсий таҳлили ва илмий-танқидий матни тавсифи*; 2. *Достон нашрларининг матний тадқиқи*. Бизнингча, бундай ёндашув: *биринчидан*, танланган қўлёзма манбалар ҳақида батафсил маълумот олишда; *иккинчидан*, олимнинг тадқиқот усуллари, у амал қилган илмий мезонларни тўғри талқин қилишда; *учинчидан*, *ИТМ* тузиш борасида янгича қарашлар ва тамойилларнинг шаклланишида; *тўртинчидан*, Навоий “Хамса”си бугунги кундаги нашрларининг хусусиятлари, улардаги айрим камчиликларни аниқлаш ва асосли илмий хулосалар чиқаришда катта ёрдам беради.

1. *Достон қўлёзма нусхаларининг қиёсий таҳлили ва илмий-танқидий матни тавсифи*. Тадқиқотда *ИТМ* қуйидаги йўналишларда текширилди: а) мазмунга таъсир қилувчи фарқлар; б) шаклий тафовутлар; в) вазний бузилишлар; г) бобларнинг кириш қисмларидаги ҳар хиллик; д) байтларнинг тушиб қолиши.

Олим “Сабъаи сайёр” дostonининг илмий-танқидий матнини тайёрлашда бир нечта принципларга амал қилган. Масалан, араб ёзувига асосланган эски ўзбек ёзувидаги сўзларнинг тўғри ёзилиши. Бироқ илмий-танқидий матн тузиш жараёнида ёзув билан боғлиқ баъзи камчиликларга йўл қўйилган. Жумладан, бир сўзнинг турли жойларда ҳар хил ёзилишини кўриш мумкин: “била” сўзи XI боб 27а мисрада **بىلا** шаклида ёзилса, 27бда шу сўз **بيله** кўринишида келган ёки **بىلا** IX боб 83а мисрада ва бошқа жойларда “буйла” маъносида келади. “Ила” (**ايلا** – **ايلاه**) сўзида ҳам шундай ҳолат кузатилади.

Бизнингча, *ИТМ*да ҳар бир сўз фақат бир хил вариантда ёзилиши лозим. Шунда маълум бир ёзувнинг қандай ўқилиши дарҳол англашилади. Бундан ташқари, аниқ тамойилга асосланиш ўқув суръатига ижобий таъсир ўтказиб, матннинг жорий ёзувга транслитерация қилинишида катта қулайлик яратади.

Ана шундай принципсизлик “Тўла асарлар тўплами” (кейинги ўринларда *ТАТ*) (VI боб 18а, 23а) ва 2020 (XXI боб 48а, 89а) йил чоп этилган дoston матнларида ҳам кузатилади. Уларда ҳам “буйла”, “уйла” сўзлари бир ўринда “бўйла”, “ўйла” шаклида келса, бошқа жойда “буйла”, “уйла” тарзида берилади. Бу борада “Мукаммал асарлари тўплами”да (кейинги ўринларда *МАТ*) бироз принцип сақланган. Шундай бўлса-да, айрим ўринларда икки хиллик мавжуд (XXIII боб 173а, 209а).

Юқорида кўрсатилган йўналишлар бўйича таҳлиллар натижаси жадвалда кўрсатиб борилди.

2. *Достон нашрларининг матний тадқиқи*. Матншунос олим 1956 йилда “Сабъаи сайёр” дostonининг илмий-танқидий матнини тузиб чиққач, шу асосда 1960 йил “Хамса”нинг тўлиқ матнини нашр эттирди. Нашр учун

илмий-танқидий матн асос вазифасини ўтаган бўлса-да, бу иккиси ўртасида турли фарқлар юзага келган. Масалан, *ИТМ*нинг I боб 42a мисрасидаги *هر نيکيم* сўзи 60-йил нашрда “ҳарнеким” шаклида қўшиб ёзилган. Шу боб 73b мисрада *وق نېما* деб берилган бўлса, 60-йил нашрида бу – “нима йўқ” кўринишида келади. Ишда бу фарқлар ҳам шаклий ва мазмуний гуруҳларга ажратиб таҳлил этилди ҳамда муайян хулосалар чиқарилди.

Шу ўринда муҳим бир мулоҳазани билдириш зарурати туғилади. Яъни “Тўла асарлар тўплами”нинг нашр этилишида қатнашган олимлар гуруҳи таркибида буюк мутафаккирнинг “Хамса”си илмий-танқидий матни ва нашрлари устида заҳматли иш олиб борган, ўзбек матншунослигига пойдевор қўйган олим Порсо Шамсиевнинг номи қайд этилмаган. Бу адолатли иш, холис ёндашув бўлмагани хусусида матншунос Нурбой Жабборов фикрларини келтириш билан чекланилди¹⁵.

Бобнинг кейинги фаслида “*Фарҳод ва Ширин*” достони илмий-танқидий матнини яратишдаги ёндашув мезонлари” тадқиқ қилинган. Мазкур достон *ИТМ*ни тадқиқ қилишда ҳам аввалги фаслдаги тамойилга амал қилинди. Бироқ бунда шаклий тафовутлар алоҳида қисмларга ажратилди. “Фарҳод ва Ширин” достони қўлёзма нусхаларидаги шаклий фарқлар ҳам “Сабъаи сайёр”даги каби, асосан, сўз охиридаги қўшимчаларнинг ёзилишига доир тамойил билан боғлиқдир. Мазкур шаклий тафовутларни уч гуруҳга ажратиш мумкин:

*Биринчи гуруҳ – сўз охиридаги қўшимчаларнинг ёзилиши: ИТМ*нинг II боб 34a мисрадаги *تاغيدا* сўзи *С* нусхада *تاغيده* шаклида келади.

*Иккинчи гуруҳ – сўзларда ҳарфларнинг туширилиши ёки орттирилиши: ИТМ*нинг III боб 14b ва 16b мисраларидаги *تومان* сўзи *С* нусхада *تومن* шаклида берилиб, ундаги ^ا (алиф) тушириб қолдирилган.

*Учинчи гуруҳ – бир сўз ўрнида ўша сўз муқобилининг ишлатилиши: ИТМ*нинг XXX боб 69-байти қуйидагича:

حریم عفت ایچرا شاه اول ایرمیش
سپهر عسمت اوزرا ماه اول ایرمیش

Байтдаги *اول ایرмیش* сўзи *С* нусхада *اولمیش* шаклида келган.

“Фарҳод ва Ширин” достонининг Порсо Шамсиев тузган *ИТМ* ва 60-йилги нашрлари улар асос бўлган *МАТ*, *ТАТ* ва В.Раҳмонов (2020) матнлари билан қиёсланганда, мазмунга путур етган жиддий камчиликлар борлиги аниқланди. Жумладан, бундай камчиликлар, аввало, достоннинг кириш қисмларида учрайди. Масалан, XLII бобнинг кириш қисмида: “...тоғ қуллаларида мутлақ ул-инон қилғонлари...” жумласи *МАТ*, *ТАТ* ва В.Раҳмонов (2020) матнида “...тоғ қулларида мутлақ ул-инон қилғонлари...” деб берилади. Бу ўринда “қулла”нинг “чўққи” маъносини англатиши

¹⁵ Жабборов Н. “Лайли ва Мажнун” илмий-танқидий матнига доир айрим мулоҳазалар. /Ўзбек адабиётшунослигида таҳлил ва талқин муаммолари. Республика илмий анжумани материаллари. – Қарши, 2016. – Б.16.

инобатга олинса, *ИТМ* ва 60-йилги нашрдаги ҳолат аслида тўғри экани маълум бўлади.

Кўп ўринларда кўпол техник хатолар *ТАТ* матнида кузатилади. 60-йилги нашр ва *ИТМ*нинг XVIII боб 52а мисрадаги “кўп” сўзи *ТАТ*да “кўр” шаклида намоён бўлади:

Чу йиглаб ерга кўр қўйдим юзимни,

Ёрутти Ҳақ сенинг бирла кўзумни.

Албатта, бу техник хато ҳисобланади. Чунки XXV бобнинг 76а ва XXVI бобнинг 4б мисраларида ҳам худди шу сўз яна “кўр” шаклида келади.

ИТМ ва 60-йилги нашрда XVII бобнинг 121-байти:

Вале ул бермай ўз таврига *тағйир*,

Нечук *тағйир* топқай нақши тақдир?

Байтдаги “ўзгартириш” мазмунидаги “тағйир” (تغییر) сўзи *МАТ* ва *ТАТ*да кўпол равишда “тайғир” шаклида бузилган. Аслида байтнинг мазмуни қуйидагича: *лекин у(Фарҳод)нинг авзойида ўзгартириш юз бермасди. Ахир тақдир ёзувини ўзгартириб бўладими?!*

Бироқ шу кўпол хатонинг такрори 2020 йил нашрининг LII боб 57б мисрасида ҳам кўринади.

Бундан ташқари, нашрларда яна шундай ҳолатлар учрайдики, улар қофияда оҳангдошликнинг бузилишига олиб келган. Жумладан, XXII боб 112-байтида қуйидагича:

Этак сори черикка бердилар *майл*

Ки, тутмиш эрди саҳрони қизил *сел*.

Байтдаги “сел” сўзи мазмунидан тўғри келса-да, қофия талабига кўра “сайл” (“сел”нинг вариантдоши) лафзининг қўлланиши тўғри бўлади. Нашрларда “майл”, “хайл” сўзларига қофия сифатида келган “сайл” сўзи барча ўринларда “сел” тарзида хато қўлланган.

Нашрларнинг бошқа ўринларида ҳам қофия бузилиш ҳолатлари мавжуд. Жумладан, “Фарҳод ва Ширин” достонининг XI боб 40-байти қуйидагича:

Бўлур чун шаҳ тараб бирла *қадаҳкаш*,

Тараб кайфиятидин бўлса *сархуш*.

Ушбу байт қофиясида келган сўзлар бир қарашда мазмуний тугаллик касб этади. Бироқ унда байт қурилиши нуқтаи назаридан ғализлик мавжуд. Бу ўринда нашрларда берилган “сархуш” сўзининг аслида “сурхваш” (қизарган, қизил тусга кирган) тарзида ўқилиши тўғри бўлади. Албатта, Навоий лирикасида бу каби ғализ оҳангдошлик, номутаносиб қофияланиш ҳеч бир ўринда кузатилмайди. Бизнингча, нашрга тайёрловчиларни бу икки сўзнинг араб алифбосида шаклдошлиги (سرخوش) чалғитган. Албатта, достоннинг бошқа ўринларида ҳам шу каби ҳолатлар мавжуд ва улар ўз ечимини топиши лозим.

“Хамса” достонлари ўтган асрнинг 40-йилларидан бошлаб бир неча марта нашр этилди. Достонлар қисман бўлса-да, нашрдан нашрга мукаммаллашиб борди. Бироқ улар матнидаги кўплаб камчиликлар

бартараф этилмасдан, нашрларда давом этиб келаётгани ҳам ҳақиқат. Бу ҳол, тадқиқотда кузатилганидек, кўп бора эътироф қилинган *МАТ*, *ТАТ* ва 2020 йил чоп этилган “Хамса” дostonлари матнларида ҳам учрайди.

Таниқли адабиётшунос ва матншунос олим Нусратулло Жумаҳўжа ОАВдаги кўплаб чиқишларида шоир асарлари нашридаги ана шундай нуқсонлар ҳақида асосли мулоҳазаларни билдиради. Жумладан, уларнинг бирида шундай фикр айтилган: “Навойи асарларининг илмий нашрини яратиш очиқ-ошкоралик, профессионал ҳамжиҳатлик билан амалга оширилиши лозим. Ҳозир навойишунос, матншунос олимларнинг кучларини жипслаштириш, нуфузли таҳрир ҳайъатини тузиш, матншунослик комиссиясини ташкил этишнинг айна мавридидир. Зотан, Навойи адабий мероси айрим олимлар ёки алоҳида ташкилотнинг хусусий мулки эмас, балки умумхалқ мулкидир”.¹⁶

Албатта, Навойи асарлари, хусусан, “Хамса” дostonлари шоирнинг юксак бадиий тафаккури маҳсули бўлиб, бугунги кун ўқувчиларига унинг матний нуқсонлардан холи, мукаммал нашрларини тақдим қилиш матншуносликнинг долзарб вазифаларидан биридир. Порсо Шамсиев илмий лабораториясини тадқиқ этишдан кўзланган бош мақсад ҳам айна шу муаммоларга ечим излаш, уларни бартараф қилишга бир уринишдир.

Диссертациянинг учинчи боби *“Хамса” илмий-танқидий матнлари қиёсий тадқиқи ва уларни такомиллаштириш муаммоси*”, унинг дастлабки фасли эса *“Порсо Шамсиев ва бошқа тадқиқотчилар яратган илмий-танқидий матнларнинг қиёсий таҳлили”* деб номланади. Ушбу фаслда ХХ асрнинг 40 – 90-йилларида тузилган “Хамса” дostonлари илмий-танқидий матнлари қиёсий таҳлил этилди. Жумладан, тадқиқот учун “Лайли ва Мажнун”, “Садди Искандарий” дostonларининг Порсо Шамсиев тайёрлаган *ИТМ*лари Ғулом Каримов, Мавжуда Ҳамидовалар тайёрлаган матнлар билан муқояса этилди.

Ғулом Каримов 1944 йилда Навойининг “Лайли ва Мажнун” дostonи илмий-танқидий матнини тайёрлади. Айна шу дostonнинг илмий-танқидий матни гарчи нашр этилмаган бўлса-да, 1967 йил Порсо Шамсиев томонидан ҳам тузилган эди. Табиий равишда, ҳар икки олим ҳам бу йирик ишни бошлашдан аввал *ИТМ* тайёрлаш принципларини ишлаб чиққан. Ишда матншунос олимлар таянган илмий мезонлар ва тадқиқот услублари ўзаро қиёсланди. Ҳар икки олим иш услуби, танлаган илмий принциплари ҳамда тутган йўлларидаги умумий ва фарқли жиҳатлар аниқланди. Ҳозирланган *ИТМ*ларнинг ички хусусиятларига кўра фарқлари қуйидагиларда намоён бўлади: *таянч ва ёрдамчи манбаларни шартли ишоралар билан кўрсатишда; боблардаги байт ва мисралар саногини кўрсатувчи тартиб рақамларда; дostonнинг умумий байтлари саногиди; илмий аппаратда кўрсатилган фарқлар ҳажми ва уларнинг асосий матнга танланган*

¹⁶ Жумаҳўжа Н. Навойишунослик: муаммолар қачон бартараф этилади. //Шарқ юлдузи, 2021 йил 4-сон. – Б.69.

вариантларида; қўлёзмалар услубини сақлашда. Ушбу фарқли жиҳатларга диссертацияда муфассал тўхталиниб, тегишли хулосалар чиқарилган. Қўлёзмалар услубини сақлаш билан боғлиқ бир мисол:

Достоннинг II боб, 24-байтида шундай ҳолат мавжуд:

زَنار بېلیمکا نفس ایتیب چوست
کفر ایجره بېلیمنی باغلابان رست

Ушбу байтнинг беш ўрнида нуқталар тушириб қолдирилган ёхуд тўлиқ фойдаланилмаган. Бундай услубда иш юритиш, *биринчидан*, матн ўқилишини қийинлаштиради ва *иккинчидан*, сўзнинг маъносини англашга тўсқинлик қилади. Хусусан, *a* мисра сўнгида келган *چوست* (жуст) аслида *шайланиши*, *ҳозирланиши* маъносидаги *چوست* (чуст) сўзидир. Ушбу байт Порсо Шамсиев матнида аслича келтирилади¹⁷:

زَنار بېلیمکا نفس ایتیب چوست
کفر ایجره بېلیمنی باغلابان رست

Байтда ташхис санъати орқали зуннорнинг лирик қаҳрамон белидан маҳкам тутишга шайлангани ва уни иймондан айириб, куфр йўлига солишни қасд қилгани тасвирланади. Шу нуқтаи назардан, Порсо Шамсиев варианты асл матнга мувофиқ.

Мустақиллик йилларига келиб, “Хамса” достонларининг илмий-танқидий матнлари устида ҳам қайта тадқиқотлар олиб борилди. 1994 йил филология фанлари доктори Мавжуда Ҳамидова томонидан “Садди Искандарий” достонининг илмий-танқидий матни тузилди. Олима тузган *ИТМ*да ўзига хос жиҳатлар, янгича ёндашувлар кузатилади. Жумладан, у ўқилиши мураккаб сўзларни ёзишда диакритик белгилардан фойдаланади. Бизнингча, матншуноснинг бу тажрибасини илмий-танқидий матн тузишда тўлиқ қўллаш самарали бўлар эди. Бу орқали академик нашрларни юзага келтириш билан боғлиқ жиддий муаммолардан бири ўз ечимини топади. Тадқиқотда шу ва бошқа жиҳатларга атрофлича тўхталинди.

Мазкур достон матни ҳам Порсо Шамсиев тузган илмий-танқидий матн билан қиёсий таҳлил этилди. Натижада Мавжуда Ҳамидова тузган матнда эътирозга сабаб бўлувчи айрим ўринлар аниқланди. Жумладан, М.Ҳамидова П.Шамсиев тузган матнда ҳеч қандай сўзбоши, изоҳли комментариялар, шунингдек, матн тузиш принциплари баён қилинмаганини таъкидлайди¹⁸. Аслида, П.Шамсиев докторлик диссертациясида беш достоннинг ҳар бирига алоҳида тўхталиб, у билан боғлиқ ишлар хусусида етарлича маълумот берган¹⁹. Бундан ташқари, олима тузган танқидий матннинг ўзи билан боғлиқ айрим масалалар ҳам борки, улар ҳақида

¹⁷ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 томлик. Э.И.Фозилов таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1984. – Б.483.

¹⁸ Алишер Навоий. Садди Искандарий. Илмий-танқидий матн. I жилд. Тузувчи Мавжуда Шокир кизи Ҳамидова. – Тошкент: 1993. – Б.4.

¹⁹ Диссертациянинг 55, 58, 62, 69, 74, 76, 78, 80 – 86 саҳифаларида айнан “Садди Искандарий” достони танқидий матнини тузиш, танланган нусхалар ва ишлаб чиқилган принциплар ҳақида маълумотлар кенг ёритилган. *Қаранг*: Шамсиев П. Навоий асарлари матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари. Филол. фан. доктори. дисс. – Тошкент, 1969.

диссертацияда батафсил мулоҳаза юритилди. Устоз олимлар илмий-лабораториясини тадқиқ этиш, уларнинг илмий изланишларини, бир-бирлари билан олиб борган мунозараларини ўрганиш натижасида илмий-танқидий матн тузишга доир айрим тавсиялар бериб ўтилди.

Бобнинг “Хамса” дostonлари илмий-танқидий матнларини тузишда истифода этилган қўлёзма манбалар ва янги аниқланган нусхаларнинг аҳамияти” деб номланган иккинчи фаслида бугунга қадар Навоий “Хамса”си дostonлари илмий-танқидий матнларини тузишда истифода этилган қўлёзма нусхалар ва уларнинг аҳамияти кўрсатилди. Шунингдек, ушбу фаслда “Хамса”нинг XIX асрда Ниёзмухаммад Кеший томонидан кўчирилган нодир – Шаҳрисабз нусхаси тавсифи келтирилди. Янги топилган “Хамса” нусхасининг аҳамиятини белгилаш учун уни бугунгача матншунослик илмида истифода этиб келинаётган қадимий қўлёзма нусхалар билан муқояса қилинди. Унинг мавжуд танқидий матнларни такомиллаштиришдаги ўрни белгиланди.

Шаҳрисабз нусхаси матний жиҳатдан, яъни хатининг гўзаллиги, саводчилиги, умуман, сўзларнинг ёзилишида хатоларнинг деярли учрамаслиги ва бошқа қатор афзалликлари билан таянч манба ҳисобланган Абдулжамил нусхасига жуда яқин экани маълум бўлади. “Ҳайрату-л-аброр” дostonининг сўнгги боби бўйича олиб борилган муқоясадан келиб чиқадиган натижалар бунга далилдир. Жумладан, I бобнинг 13-байти Ниёзмухаммад Кеший ва Абдулжамил нусхаларида қуйидагича:

خجلت ايلا قالمادى خود جان منكا

بيريدورور ايلسانك احسان منكا

Мазкур байтдаги белгиланган сўз Султон Али ва қолган 4 та нусхада ҳам *بيريدورور* тарзида келган. Ушбу бобда Шоҳ бошига иссиқ таом тўкиб юборган қул ва унинг шу шоҳ томонидан афв этилиши баёни берилган. Ҳикоят хулосасида энг кўп гуноҳ қилгувчи бандалар ҳам кечирилишга лойиқ экани ва шоир ҳам шу ўринда ўзининг кечирилишидан умидвор бўлиб, Аллоҳга ёлворгани акс этган. Шу мазмун нуқтаи назаридан мисрада *بيريدورور* дейилиши шоир мақсадини тўлиқ намоён этмаган.

Ишда Шаҳрисабз нусхасининг хусусиятларини кенгроқ очиш мақсадида “Ҳайрату-л-аброр” дostonининг дастлабки муножот бобларини Порсо Шамсиев томонидан 1970 йили тузилган илмий-танқидий матн, *МАТ*, *ТАТ* ва 2020 йил нашр таркибидаги матнлар билан қиёсланди.

II бобнинг 1-байти қўлёзмада:

حمد انكا كيم واجب بالذات ايرور

خلق انينك ذاتيغه ذرات ايرور

Мазмуни: Ҳамд Аллоҳга, унинг зотига вожибдир. Халқ (яралмишлар) У(Аллоҳ)нинг зотидан зарралардир.

Иккинчи мисранинг илк сўзи *ИТМ* ва нашрларда *حامد* (ҳомид) тарзида келган. Албатта, нашрлардаги бу вариант ҳам маълум асосга эга. Яъни унда ҳамд айтувчи маъносидаги *Ҳомид* сўзининг қўлланиши байтда тугал мазмун ифодалагандек тасаввур ҳосил қилади. Бизнингча, бу ўринда Аллоҳнинг

Холик сифатига ишора мавжудлиги, қолаверса, *зарра* сўзининг кўплик шакли (заррот) *халқ* лафзининг кўлланишини тақозо қилади. Шу жиҳатдан, байт мазмунига кўлэзма вариантдаги матн тўлиқ мос келган.

Шаҳрисабз нусхаси, *ИТМ* ва бошқа нашрлар ўртасида катта-кичик кўплаб тафовутлар ҳам бор. Уларнинг аксарияти кўлэзмада мантикий тугаллик касб этган. Намуналар жадвалда кўрсатилди.

Мазкур кўлэзма илмда икки жиҳат билан катта аҳамият касб этади:

1) Шаҳрисабз нусхаси “Хамса”нинг бошқа дostonлари устидаги текстологик тадқиқотларда ва мавжуд илмий-танқидий матн ҳамда нашрларни такомиллаштиришда муҳим манба бўлиб хизмат қилади;

2) ҳар бир кўлэзма ўзининг муайян тарихига эга бўлиб, у нафақат шоир ижодини, балки бутун маданият, ижтимоий-фалсафий фикрлар тараққиёти ва адабиёт тарихини ўрганиш билан бевосита боғлиқдир. Шу маънода, “Хамса”нинг кўлимиздаги нусхаси ҳам Қашқадарё вилояти, хусусан, Шаҳрисабзда хаттотлик мактабининг юқори даражада шаклланигандан дарак берувчи қимматли манбадир. Ўйлаймизки, бу каби нодир нусхаларнинг илмда истифода этилиши адабиёт тарихини ўрганишга доир янги тадқиқотларга йўл очади.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Порсо Шамсиев илмий лабораториясини тадқиқ қилиш, унинг фаолиятидаги муҳим илмий натижаларни юзага чиқарди. Жумладан, у юртимиз ва жаҳон фондларида сақланаётган, фанга номаълум Навоий асарлари кўлэзмаларини аниқлаган, уларнинг илмий тавсифини берган, энг муҳими, оммавий ҳамда илмий нашрларини чоп этган ва Навоий “Хамса”си илмий-танқидий матнларини тузиш каби долзарб тадқиқотларни амалга оширган. Олим фаолиятини ўрганиш, нашр ва илмий-танқидий матн тузиш борасидаги тажрибаларини ўзлаштириш матншунослик соҳасида янги қарашларнинг шаклланишида, унинг илмий-назарий асосларини яратишда, умуман, соҳадаги мавжуд муаммоларнинг ечимини топишда муҳим аҳамиятга эга.

2. “Хамса”нинг тўнғич нусхаси ҳисобланган Абдулжамил кўлэзмаси Е.Э.Бертельс томонидан аниқланиб, юртимизда олиб қолинган бўлса-да, уни илмий истифодага Порсо Шамсиев олиб кириб, илмий-танқидий матн тузиш учун энг ишончли манба бўла олишини илмий жиҳатдан исботлади ва ишларида кенг фойдаланди.

3. Матншунос томонидан Навоий асарлари кўлэзмаларининг илмда кўлланилиши, қадимий нусхаларнинг топилиши қуйидаги жиҳатлари билан аҳамиятлидир: *биринчидан*, навоийшуносликда номаълум бўлган янги кўлэзмаларнинг аниқланиши шоир ижодининг муҳим қирраларини очишга катта ёрдам берди ва янги тадқиқотларга йўл очди; *иккинчидан*, Навоий асарларининг, хусусан, “Хамса” дostonларининг илмий-танқидий матнларини янада такомиллаштириш йўлида зарур манба вазифасини ўтади;

учинчидан, Навоий матншунослиги билан боғлиқ (асосан, танқидий матн тузишдаги) айрим чалкашликлар, чигалликларни бартараф қилиш билан бирга юртимиз тарихида хаттотлик, китобат санъатининг қай даражада ривожланганини, турли даврларда шоир асарларига бўлган муносабатни аниқлашга ёрдам берган.

4. Навоийшуносликда амалга оширилган дастлабки нашрлар икки даврга бўлинади: 1) *иккинчи жаҳон урушигача бўлган нашрлар*; 2) *урушдан кейин чоп этилган асарлар*. Ўзбек матншунослигида устоз олимлар томонидан олиб борилган дастлабки ишлар – нашр ва танқидий матн устидаги тажрибалар билан танишиш, уларни таҳлилга тортиш соҳа ривожига хизмат қилувчи муҳим омил саналади: 1) бу ўзбек матншунослигининг дастлабки қадамлари ҳақидаги тасаввурни бойитади. Соҳа тарихи ва олимлар эришган илмий натижаларни таҳлил этиш, ўз ўрнида, матншунослик фанининг кейинги тараққиётига ижобий таъсир кўрсатади; 2) орттирилган тажрибалар, чиқарилган илмий хулосалар соҳа билан боғлиқ янги ғоялар, қарашлар ҳамда янгича ёндашув мезонларининг шаклланишида катта роль ўйнайди; 3) соҳанинг энг долзарб масалаларини ўрганиш ҳамда уларнинг ечимини топиш (хусусан, илмий-танқидий матн тузиш ва академик нашрларнинг назарий-методологик асосларини ишлаб чиқиш)да тажрибали матншунос олимлар лабораториясини атрофлича тадқиқ этиш катта аҳамиятга эга.

5. Навоий асарлари, хусусан, “Хамса”нинг дастлабки нашрларини текширишдан қуйидаги муҳим хулосалар келиб чиқади: *биринчидан*, ушбу нашрлар “Хамса” дostonларининг мазмун-моҳияти ҳақида умумий тасаввур берган ва улар шоир шеърятининг формал хусусиятлари, назарий асослари устидаги тадқиқотларда муҳим манба вазифасини бажарган ҳамда навоийшунослик илмининг ривожланишига замин яратган; *иккинчидан*, мазкур даврда амалга оширилган “Хамса” нашрлари баъзи нуқсонлар билан чиқишига қарамай, олинган илмий натижалар ва орттирилган тажрибалар бошқа мумтоз асарлар нашрлари такомилга хизмат қилган; *учинчидан*, собиқ иттифоқ даврида турли қисқартиришлар ва чекловлар билан нашр этилган бу асарларга одатда танқидий қаралган. Бироқ улар бугунги давр навоийшунослиги ва матншунослиги асосларининг шаклланишига катта таъсир ўтказган.

6. Порсо Шамсиев томонидан тузилган Алишер Навоий “Хамса”си илмий-танқидий матнларини нашрлар билан қиёсий ўрганиш улар матнида бартараф этилиши зарур бўлган муаммолар кўп эканини исботлади. Бу ҳол, тадқиқотда кузатилганидек, *МАТ*, *ТАТ* ва 2020 йил нашрларида ҳам учрайди. Ваҳоланки, Навоийнинг “Хамса” дostonлари шоир юксак бадий тафаккурининг маҳсули бўлиб, бугунги кун ўқувчиларига унинг матний нуқсонлардан холи, ўз юксак даражасига мос нашрларини тақдим қилиш матншуносликнинг долзарб масалалари, муҳим вазифаларидан ҳисобланади. Порсо Шамсиев илмий лабораториясини тадқиқ этишдан

кўзланган бош мақсад ҳам айна шу муаммоларга ечим излаш ва уларни бартараф қилишдир.

7. Адабиёт тарихида Порсо Шамсиев ҳозирлаган “Сабъаи сайёр” достонининг матни илмий-танқидий матн эмас, йиғма-қиёсий матн деган қарашлар ҳам мавжуд. Бироқ олиб борилган тадқиқот унинг илмий-танқидий матн тузиш талабларига тўлиқ жавоб беришини кўрсатади. Порсо Шамсиев тузган матн учун асос бўлган қўлёзма нусхалар қадимийлиги, муаллиф матнига яқинлиги, саводлилиги, ишончилиги ва бошқа қатор афзалликлари билан ажралиб туради. Хусусан, котиблар – Абдулжамил, Султон Али ва уларнинг қўлёзмалари илм аҳллари томонидан кўп бора эътироф қилингани бунга далилдир. “Сабъаи сайёр” достонининг илмий-танқидий матни танланган ҳар бир қўлёзма нусхаларнинг сўзма-сўз қиёсланиши, фарқли ўринларнинг изоҳланиши ва матншуносликда мавжуд қатъий қоидаларга амал қилиниши натижасида ҳозирланган. Бундан ташқари, ушбу илмий-танқидий матн диссертация доирасида амалга оширилган бўлиб, унда рус ва қардош халқлар матншунослиги тажрибалари, шунингдек, олимнинг ўзи томонидан ишлаб чиқилган аниқ принципларга таянилган.

8. “Хамса” достонларининг илмий-танқидий матнини тузишда Порсо Шамсиев томонидан қўлланилган услуб ва методлар, аниқ илмий хулосалар асосида ишлаб чиқилган тамойиллар, умуман, у томонидан илгари сурилган назарий қарашлар матншунослик илмининг юксалишида алоҳида ўрин тутаяди. Олим тажрибалари асосида Навоийнинг бошқа асарлари илмий-танқидий матнлари устида ҳам қатор матншунослар тадқиқотлар олиб бордилар. Ўз ўрнида, бу ишлар навоийшуносликнинг муҳим ютуқлари сифатида эътибор қозонди.

9. Ўрта асрлардаги қўлёзмаларда туркий тилнинг грамматик қоидалари, айниқса, орфографик меъёрлар қатъий тартибга солилмаган. Мазкур давр қўлёзмаларида арабча, форс-тожикча сўзлар аниқ формада ёзилган. Бироқ ўзбекча сўзлар борасида бундай деб бўлмайдди. Туркий сўзлар ва қўшимчаларни ёзишда ҳар бир котиб ўзича йўл тутаяди. Бунда ҳам улар қатъий бир қоидага амал қилмагани, яъни собит тутумда туролмагани кўринади. Махфуз Абдулжамил, Султон Али Машҳадий каби замонасининг буюк котиблари кўчирган қўлёзма манбаларда ҳам шундай ҳолатнинг мавжудлиги бунга аниқ далилдир. Ушбу муаммо мумтоз ижодкорлар, хусусан, Алишер Навоий асарларининг илмий-танқидий матнларини тузган матншунос олимлар фаолиятида ҳам бартараф қилинмаган. *Танқидий матн* илмий характердаги матн бўлиб, турли нуқсонлардан ҳоли бўлишни, айниқса, ёзувда орфографик тамойилга қатъий таяниб иш кўришни талаб этади. Ушбу матнлар асосида илмий нашрлар майдонга келади. Шу боис унда орфография қоидалари асосида мазмуннинг мукамаллигини таъминлаш катта аҳамиятга эга. Бу, *биринчидан*, ўқув суръати ва аниқлигига ижобий таъсир ўтказаяди; *иккинчидан*, матннинг жорий ёзувга транслитерация қилинишида катта қулайлик яратаяди.

10. Алишер Навоий “Хамса”сининг ҳар бир достони илмий-танқидий матни юзасидан амалга оширилган ишларни қиёсий ўрганиш, тажрибалар, илмий мунозараларни чуқур таҳлил этиш соҳа тараққиёти учун, айниқса, зарур. Чунки бу орқали танқидий матн тузиш борасида йўл қўйилган камчилик ва муаммолар аниқланади ҳамда уларга ечим топилади.

11. Бугунгача матншуносликда қўлёзма нусхалар қанчалик қадимий бўлса, унинг оригиналга яқинлиги шунчалик ортади, аксинча бўлса, асл матндан узоклашилади, деган қараш мавжуд. Бироқ замонавий тадқиқ усуллари ва принциплари асосида олиб борилган изланишлар, қолаверса, янги нусхалар устидаги тадқиқотлар бундай қарашнинг тўлиқ асосга эга эмаслигини кўрсатди. Яъни танқидий матнлар тузиш учун танланадиган қўлёзма манбанинг қадимий бўлиши эмас, котибнинг саводлилики даражаси биринчи ўринда ҳисобга олиниши зарур.

12. Илмий-танқидий матн учун танланган таянч ва ёрдамчи манбага алоқадор барча маълумотлар жиддий ўрганилиши, унинг саҳиҳлиги фактлар билан исботлаб берилиши шарт. Акс ҳолда, танланган манбага ҳам, у асосда ҳозирланган илмий-танқидий матнга ҳам ишонч кескин пасаяди.

13. Илмий-танқидий матн тузишда диакритик белгилардан тўлиқ истифода этилиши зарур. Қуръони Карим нашрларида бу белгилардан тўлиқ фойдаланиш тажрибаси мавжуд. Бундан мурод ҳеч бир сўзнинг хато ўқилишига йўл қўймасликдир. Агар ушбу тажриба Навоий ва бошқа мумтоз ижодкорларимиз асарлари илмий-танқидий матнларини тузишга ҳам тўлиқ татбиқ қилинса, академик нашрларни юзага келтиришдаги жиддий муаммолардан бири ўз ечимини топади.

14. Турли олимлар томонидан тайёрланган илмий-танқидий матнларни қиёсий ўрганиш улар ўртасида катта фарқ йўқлигини кўрсатади. Ушбу матнлар бир-бирини тўлдирди, холос. Шу боис мавжуд танқидий матнларни қайта тузишга эҳтиёж йўқ. Янги топилган ишончли қўлёзма нусхалар асосида матн таҳририни амалга ошириш ва такомиллаштириб бориш энг тўғри йўлдир. Бунда таҳрир қилувчи ўзининг муаллиф эмас, таҳрирчи эканини кўрсатиши ва тузатиш принциплари ҳақида маълумот бериши шарт.

15. Бугунгача матншуносликда фойдаланиб келинаётган қўлёзма нусхалар танқидий матн ва нашрларнинг вужудга келишида муҳим ўрин тутган. Бироқ улар асосида тузилган танқидий матнларда ҳал этилиши зарур бўлган муаммолар борлиги ҳам бир неча тадқиқотларда асосланган. Шу боис “Хамса” дostonларининг илмий-танқидий матнларини такомиллаштириб бориш учун янги манбаларни аниқлаш, уларни синчиклаб ўрганиш ва илмга татбиқ қилиш зарурати мавжуд.

**SCIENTIFIC COUNCIL No. DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 AWARDING
SCIENTIFIC DEGREES AT TASHKENT STATE UNIVERSITY OF
UZBEK LANGUAGE AND LITERATURE NAMED AFTER
ALISHER NAVOI**

KARSHI STATE UNIVERSITY

SHODMONOV GIYOSIDDIN NAFASOVICH

**PORSO SHAMSIEV'S SCIENTIFIC LABORATORY: RESEARCH
METHODS, PRINCIPLES, ROLE IN THE DEVELOPMENT OF
TEXTOLOGY**

10.00.10 – Textual criticism and literary source studies

**ABSTRACT OF DISSERTATION OF DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD)
ON PHILOLOGY**

Toshkent – 2021

The topic of the Doctor of Philosophy (PhD) dissertation is registered in the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under the number B2019.2.PhD/Fil919.

The dissertation was completed at Karshi State University.

The abstract of the dissertation is available in three languages (Uzbek, Russian, English (resume) on the website of the Academic Council (www.navoiy-uni.uz) and on the Information and Education Portal "ZiyoNet" (www.ziyo.net).

Supervisor: Jabborov Nurboy Abdulhakimovich
DSc in Philology, Professor

Official opponents: Jumaxoja Nusratullo Atoullo o'gli
DSc in Philology, Professor

Fokhliiev Bokijon
DSc in Philology, Professor

Leading organization: Samarkand State University

The defense of the dissertation will be held at the meeting of the Academic Council of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 on *october «30»*, 2021 at *10⁰⁰* (Address: 100100, Tashkent, Yakkasaray district, Yusuf Khas Hajib Street, 103. Contact numbers: (99871) 281-42-44; fax: (99871) 281-42-44; fax: (99871) 281-42-44. (www.navoiy-uni.uz).

The Dissertation can be reviewed in the Information Resource Centre of the Tashkent state university of Uzbek Language and Literature (registered under number № *842*). Address: 100138, Tashkent, Yakkasaray district, Yusuf Hos Hojib str., 103 Tel.: (99871) 230-12-91; fax: (99871) 230-12-92; e-mail: uzswlu_info@mail.ru).

The abstract of the dissertation was distributed on *october «18»*, 2021, (Register Protocol No. *1* dated *18.10*, 2021).

Sh.S. Sirojiddinov
Chairman of the Academic Council for Awarding Academic Degrees, DSc in Philology, Professor

K.U. Pardaev
Scientific Secretary of the Academic Council for Awarding Academic Degrees, Associate Professor, DSc in Philology.

SH. Abdirashidov
Deputy Chairman of the Scientific Seminar under the Academic Council for Awarding Academic Degrees, Associate Professor, DSc in Philology

INTRODUCTION (Abstract of the dissertation of PhD)

Relevance and necessity of the dissertation topic. The study of the literary heritage of great writers, the preparation of excellent texts of their works and the implementation of academic publications are as important in world textology as the study of the process of their emergence. In particular, one of the current problems of the industry is to identify sources of manuscripts unknown to science, to describe rare copies, to analyze the research process to ensure their use in science.

In the world textology and literary sources, in the XIX-XX centuries, important scientific and theoretical research was carried out on scientific sources such as sources of biography of Alisher Navoi, comparative analysis of manuscripts of the great poet, text hermeneutics. The interest in the works of Alisher Navoi, their promotion and translation has also grown significantly in the world. As a result, the need to study the sources of the great poet's works on the basis of the latest achievements in textology came to the fore.

In the field of Uzbek textology and source studies, in the middle of the last century, significant achievements were made in the study of the works of Alisher Navoi, the implementation of mass publications, the compilation of scientific and critical texts. However, in the years of independence, due to ideological changes, the study, analysis and, if necessary, revision of the work done has become an important task. Because "Alisher Navoi's invaluable creative and scientific heritage has a special place not only in the history of our people, but also in the history of world literature, the development of our national culture and literary and aesthetic thinking"²⁰. Given the fact that the study and publication of manuscripts of epics "Khamsa" is based on scientific and critical texts written by Porso Shamsiev, it is important to study the scientific work of the scientist in the field of textual studies and source studies. Improving scientific and critical texts compiled by a textologist is one of the priorities of the industry. This task cannot be accomplished at a high level without a thorough study of the scientific laboratory and the definition of research methods and principles. Based on the study of Porso Shamsiev's research on the scientific and critical text of the epic "Khamsa", a study was conducted to create a theoretical and methodological basis of Uzbek textual criticism; to form a system of clear criteria; to develop strict principles and concepts of composing scientific-critical texts of works of classical artists, also specific suggestions and recommendations were made in this area, which all confirm the relevance of this dissertation topic.

Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated May 13, 2016 No. PD-4797 "On the establishment of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi", No. PR-2995 of May 24, 2017 "On measures to further improve the system of preservation, research and

²⁰ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 19 октябрдаги “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги ПҚ-4865-сон Қарори. <https://lex.uz/docs/5054929>

promotion of ancient written sources", No. PR-2789 of February 17, 2017 "On measures to further improve the activities of the Academy of Sciences, the organization, management and funding of research", Resolution No. PR-4865 of October 19, 2020 "On the broad celebration of the 580th anniversary of the great poet and thinker Alisher Navoi" and other regulations related to this activity to some extent serve the implementation of the tasks set out in the law.

Conformity of the research to the priorities of the development of science and technology of the republic. The dissertation was completed within the priority direction of the development of science and technology of the republic "Social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and a democratic state, the development of an innovative economy."

The degree to which the problem has been studied. To date, in Navoi studies, the epics "Khamisa" have been studied in various aspects. In particular, scientists such as A. Fitrat, H. Zaripov, E.E.Bertels, S.Ayniy, A.Sa'diy, G'Karimov, H.Sulaymon, V.Zohidov, I.Sulton, A.Qayumov, V.Abdullaev, N.Mallaev, A.Rustamov, B.Valikhojaev, E.Rustamov, S.Erkinov, A.Hayitmetov, A.Abdugafurov, T.Ahmedov, S.G'anieva, S.Hasanov, M.Hamidova, M.Muhiddinov, Sh.Sirojiddinov, V.Rahmonov, N.Jumakhoja, N.Jabborov, A. Erkinov, U. Jurakulov, D. Yusupova have shown significant results in this regard²¹. However, the stage of development of "Khamisa" publications, the

²¹ Фитрат. "Фарход ва Ширин" достони тўғрисида //Танланган асарлар. 2-жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б.105-134.; Фитрат. Инсоният ҳақида Навоийнинг фикри. – Тошкент: Мусулмон Иштирокиюн фиркаларнинг ўлка бюроси хузуридаги нашриёт шўъбаси. 1919. – Б.11.; Бертельс Е.Э. Навоий. Таржимон И.К.Мирзаев. – Тошкент: "Tafakkur qanoti", 2015. – Б.7.; Бертельс Е.Э. Древнейшая рукопис. "Пять поэм" Алишер Навои. Москва: 1957. – С.3-4.; Əlişer Navaij. Xamsa. (Qisqartirib basmaga tajjarlavçi S.Ajniij). Ўқувпеднашр. – Тошкент: 1940. – Б.11.; Каримов Ғ. Навоийнинг "Лайли ва Мажнун" асари критик тексти: Филол. фан. номзоди ... дисс. – Тошкент, 1944.; Рустамов Э. "Хамса"нинг сўнгги наشري ва текстологияга оид баъзи мулоҳазалар. /Ўзбекистон маданияти, 1959 йил 5 сентябрь.; Эркинов С. Навоий "Фарход ва Ширин"и ва унинг қиёсий таҳлили. – Тошкент, 1971.; Эркинов С. Шарқ адабиётида Фарход қиссаси. – Тошкент: Фан, 1985.; Ҳасанов С. Навоийнинг етти тухфаси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991.; Алишер Навоий. Фарход ва Ширин. Насрий баён муаллифи Ғафур Ғулом. Нашрга тайёрловчи Ҳайитметов А. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1975. – Б. 244-246.; Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Насрий баён муаллифи Ҳайитметов А. – Тошкент; 1983. – Б.3-7.; Ҳайитметов А. Матншунослик муаммолари //Шарқ юлдузи, 1982 йил, 3-сон. – Б.167-171.; Аҳмедов Т. "Хамса" қахрамонларининг характер жозибаси. – Тошкент: Фан, 1986.; Қаюмов А. "Ҳайрат ул-аброр" талқини. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985.; Ҳамидова М. Алишер Навоий "Садди Искандарий" достони илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи. Филол. фан. доктори. дисс. – Тошкент: 1994. – Б.11.; Муҳиддинов М. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси ("Хамса"ларнинг биринчи дostonлари асосида) Филол. фан. номзоди ... дисс. автореф. – Тошкент, 1995.; Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Тошкент: Akademnashr, 2011.; Сирожиддинов С, Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Тошкент: Akademnashr, 2015.; Матншунослик сабоқлари. – Тошкент: "Navoiy universiteti", 2019.; Раҳмонов В. Мумтоз сўз сехри. Тошкент: "O'zbekiston", 2015; Жумахўжа Н. Навоийшунослик: муаммолар қачон бартараф этилади. //Шарқ юлдузи, 2021 йил, 4-сон. – Б.66-72.; Жабборов Н. "Лайли ва Мажнун" илмий-танқидий матнига доир айрим мулоҳазалар. Ўзбек адабиётшунослигида таҳлил ва талқин муаммолари. Республика илмий анжумани материаллари. – Қарши, 2016. – Б.13-16.; Икки буюк хамсанавис ижод концепцияси. //Жаҳон адабиёти, 2021 йил, 6-сон. – Б.174-182.; Эркинов А. Алишер Навоийнинг пейзаж яратиш маҳорати ("Садди Искандарий" достони мисолида). Филол. фан. номзоди дисс... автореф. – Тошкент, 1990.; Эркинов А.С. Алишер Навоий "Хамса"си талқинининг XV–XX аср манбалари. Филол. фан. док... дисс. – Тошкент, 1998.; Жўракулов У. Алишер

complex analysis of scientific and critical texts, the experience of major textologists in this regard, the scientific laboratory was not a separate object of research.

However, the study of the activities of scholars who have contributed to the development of Uzbek textual studies, the acquisition of experience in publishing and composing scientific-critical texts is important in the formation of new views in the field of textology, its scientific and theoretical basis. In particular, the study of the activities of textual scholars in the creation of academic editions of Navoi's works, the development of the basis of scientific and critical texts is effective in all aspects. In particular, an in-depth study of the scientific and critical texts of Alisher Navoi's epics "Khamasa", a serious study of the life and scientific work of the great representative of Uzbek textology Porso Shamsiev in determining the ways to improve it on a scientific basis gives high scientific results. In this respect, this dissertation differs from previous research.

Relation of the research topic to the research plans of the higher education institution where the dissertation was completed. The dissertation was completed in accordance with the plan of research work of Karshi State University on the topic "Study of the historical development and theoretical development of literary events."

The purpose of the study. Carrying out of complex research of Porso Shamsiev's scientific laboratory consists of scientific and theoretical substantiation of experiments of Hamsa textual criticism.

Research objectives:

To determine the impact of Porso Shamsiev's scientific laboratory on the development of textual research, to periodically study the activities of the scientist, to determine the significance of his scientific and theoretical views in his time and today;

Examination of copies of Alisher Navoi's works identified by the textologist and proof of their significance;

Step-by-step study of the experience of "Khamasa" publications, examination of the criteria and scientific methods of the scientist's approach to the creation of scientific-critical texts, identification of problems in publications and ways to overcome them;

Comparison of scientific and critical texts of epics "Khamasa", disclosure from the point of view of modern textual criticism;

To give a description of the newly discovered copy of "Khamasa", to compare it with existing sources, to show its characteristics, to give clear scientific conclusions on the preparation of scientific-critical texts.

The object of research was research on the scientific activity of Porso Shamsiev, scientific and critical texts of the epic "Khamasa", the manuscript

sources on which they are based, the publications of the epic that have been made to date.

The subject of the research consists of Porso Shamsiev's scientific biography and the principles of textual activity, the peculiarities of the scientific laboratory of the scientist, criteria and methods of approach to the creation of a scientific-critical text of the epic "Khamsa", a comparative analysis with the research of other scholars, the study of a rare copy of "Khamsa".

Research methods. Phenomenological, classification, historical-comparative, statistical, contextual and complex analysis methods were used in the dissertation.

The scientific novelty of the research includes:

Criteria for approach to the creation of scientific-critical texts of Porso Shamsiev's epics "Khamsa", scientific methods are defined, the influence of his activities and experiments on the formation and development of the theoretical foundations of Uzbek textology is proved;

The role and importance of the initial research on the creation of "Khamsa" publications and scientific-critical texts in the development of Uzbek textology was identified;

It has been scientifically proven that Alisher Navoi's works, in particular the Hamsa epics, do not need to be rewritten to improve their critical texts, but that text editing based on newly discovered manuscripts is sufficient;

Scientific conclusions have been drawn that later manuscripts can also be a reference or auxiliary source in the compilation of scientific-critical texts.

The practical results of the research are as follows:

Porso Shamsiev's textual activity was first covered in a monograph, scientific-theoretical views on textology, research methods were analyzed;

The mass publications of Alisher Navoi's "Khamsa", the experience of compiling scientific and critical texts, the stages of development of these publications, the textual research on them have been comprehensively studied;

The comparative study of the existing editions, scientific and critical texts of the "Khamsa" epics by textual scholars;

The achievements of "Khamsa" textual criticism, shortcomings, factors of their origin are analyzed.

The reliability of the research results is explained by the fact that the applied methods and theoretical data are based on reliable scientific sources, the analyzed sources are checked by scientific methods, theoretical ideas and conclusions are put into practice, studied on the basis of modern scientific concepts of textology.

Scientific and practical significance of research results. The scientific significance of the research is determined by the study of Alisher Navoi's works, in particular, "Khamsa" editions, the comparative study of existing scientific and critical texts, the study of Porso Shamsiev's scientific activity and research in the formation of Uzbek textology and source studies.

The conclusions drawn from the practical significance of the results of the research can be explained by the fact that they serve the works of Alisher Navoi, the epic "Khamsa", for experts conducting research on the history of Uzbek classical literature; can be used as a scientific and theoretical source in lectures and practical training in the field of "Philology and language teaching (Uzbek)" in higher education, such as Navoi studies, textual studies, history of Uzbek literature, also to make textbooks and manuals.

Implementation of research results. Based on the results obtained by Porso Shamsiev's research laboratory on research methods, principles, their role in the development of textual studies:

Scientific and theoretical conclusions on the need for text editing on the basis of newly identified manuscripts and the possibility of relying on the manuscripts of later centuries in perfecting existing scientific-critical texts and publications to improve the critical texts of Alisher Navoi's works were used in the theoretical part of the practical project No. P3-20170930220 named "Preparation and publication of Navoi encyclopedia" 2018-2020 (Reference of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan No. 3/1255-2084 of July 23). As a result, the information about the publications of "Khamsa" in the manuscript of Navoi encyclopedia and the sources of manuscripts and lithographs of Navoi literary heritage were clarified;

Alisher Navoi used the role of scientific-critical texts in the comparative study of "Khamsa" epics, the criteria and methods of their creation, the scientific conclusions about the importance of the first research in the history of "Khamsa" publications and scientific-critical texts in the practical project No. P3-20170925213 named "Compilation of the catalog of manuscripts kept in the fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhon Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan" 2018-2020 (Reference of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan No. 3/1255-2084 of July 23). As a result, the manuscript served to create a catalog of devons, in particular, to use the criteria of the approach in the description of multiple manuscripts and the identification of their reference sources.

Approbation of research results. The results of the research have been tested in 4 international and 7 national scientific conferences.

Publication of research results. A total of 15 scientific papers on the topic of the dissertation were published, including 4 articles in scientific publications recommended for publication of the main scientific results of dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, including 3 in national and 1 in foreign journals.

The structure and scope of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion and a list of references, the total volume is 173 pages.

MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the introductory part shown the relevance, necessity, purpose, tasks, object, subject, relevance of the research to the priorities of science and technology, scientific novelty, practical results, reliability, theoretical and practical significance, implementation, approbation, published works and research structure.

The first chapter of the dissertation, entitled "**Fundamentals of Hamsa textual studies and the role of textual principles in it**" consists of 3 parts. The first part of the chapter "Scientific biography of Porso Shamsiev and the principles of textual activity" describes the scientific activity, the importance of scientific results, their role in the development of textual studies of the scientist, Honored Scientist of Uzbekistan, Doctor of Philology – Porso Shamsiev, who worked effectively in the study of the invaluable creative and scientific heritage, textual research, the creation of scientific and critical texts of his works, the publication of flawless academic publications of the great thinker Alisher Navoi.

The study covers the first stages of the life and work of the scientist and his scientific biography on the basis of scientific evidence. This will help to form a broader understanding of Porso Shamsiev's scientific and creative thinking, style and methods, scientific views and criteria of approach, as well as a deeper understanding of important aspects of the work of a textologist. After all, the activities of the older generation of scientists serve as a kind of experimental school for young researchers.

In collecting information about the life and scientific activity of Porso Shamsiev, he relied mainly on two sources: *first*, the materials of the archive fund of Porso Shamsiev in the State Museum of Literature named after Alisher Navoi; *secondly*, articles published by Suyima Ganieva, Tamila Gafurjanova and Farogat Musamuhamedova, as well as information²² from interviews with Suyima Ganieva and other sources.

The textual activity of the scientist was studied in the work. Some of the manuscript sources, originally identified by Porso Shamsiev and introduced into scientific practice, were discussed.

The discovery of ancient manuscripts of Navoi's works by a textual scholar is significant in the following respects:

²² The interview took place in 2012 at the scientist's house.

⁴ See: Алишер Навоий. Асарлар. XV томлик. XIII том. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1965; Алишер Навоий. Асарлар. XV томлик. XIV том. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1965; Алишер Навоий. Асарлар. XV томлик. VI том. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1965.; Алишер Навоий. Асарлар. XV томлик. VII том. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1964.; Алишер Навоий. Асарлар. XV томлик. VIII том. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1964.; Алишер Навоий. Асарлар. XV томлик. IX том. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1964.; Алишер Навоий. Асарлар. XV томлик. X том. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1965.

First, the discovery of new manuscripts unknown in Navoi studies greatly helped to uncover important aspects of the poet's work and paved the way for new research;

Secondly, the discovery of manuscript sources will serve as a necessary source for further improvement of scientific and critical texts of Navoi's works, in particular, the epics "Khamsa";

Thirdly, the discovery of rare manuscript sources helped to eliminate some of the confusions associated with Navoi textology (mainly in critical writing), as well as the development of calligraphy and book art in the history of our country, the attitude to the works of poets in different periods.

The scholar's textual activity is divided into two periods: the first period was directly related to practical, and the second was related to scientific-theoretical activity. Initially, Porso Shamsiev was mainly engaged in the mass publication and promotion of the cultural and literary heritage of the Uzbek people, especially the works of Alisher Navoi. In the second period, however, he conducted more research on manuscript sources and scientific-critical texts. The scientist has prepared for publication most of the works of the XV volume, published on the occasion of the 525th anniversary of Navoi. In addition, the textologist took an active part in the publication of a number of dictionaries, anthologies, multi-volume works of classics²³. The dissertation focuses on these publications also.

A number of works prepared by the scholar, including the scientific-critical text of Navoi's epics "Layli and Majnun", "Saddi Iskandariy" (in Arabic), a collection of stories from the poet's works, a collection of Abduljamil's "Tuhfatus-salotin" and a number of articles remained unpublished. The content of the scientific biography of the textologist consists of textbooks and anthologies, scientific publications, scientific-critical texts and articles. They are divided into two groups: 1) chrestomathy and textbooks; 2) scientific-mass publications, scientific-critical texts and articles. These publications reflect the important aspects of the scientist's work and the progress.

The second part of the chapter is devoted to the study of "The first period of textual criticism of the works of Alisher Navoi and the gradual development of "Khamsa" editions." Porso Shamsiev's activity is directly connected with the publication of "Khamsa" epics and scientific-critical texts. Due to this factor and other important reasons, this chapter mainly analyzes the history of the publication of "Khamsa" epics and related processes, in general, the first steps, achievements and gained experience of Uzbek textual studies.

The following practical results are obtained from the study of the first period of textual studies of Navoi's works:

²³ Шамсиев П., Иброҳимов С. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. – Тошкент: ЎзФА нашриёти. 1953.; Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев. – Тошкент: Фан, 1966.; Хондамир. Макорим ул-ахлоқ (таржима). – Тошкент, 1948.

First, the scholar's works enrich the existing understanding of the first steps of Uzbek textual studies. Awareness of the history of this aspect of science and the scientific results achieved will, in turn, have a positive effect on the further development of the field;

Secondly, the gained experience, scientific conclusions serve for the formation of new ideas, views and criteria for a new approach to the field;

Thirdly, the study of the laboratory of an experienced textual scientist is of great importance in studying the priorities of the field and finding their solutions (in particular, the development of scientific-critical texts and theoretical and methodological bases of academic publications).

In 1938/1949, several editions of the works of classical literature appeared, including the works of Alisher Navoi. Some of them have been reprinted, albeit slightly, in an improved form. It is appropriate to divide these editions of Navoi's works into two periods:

1. *Publications before the Second World War;*

2. *Works published after the war.*

After the war, the scope of research on the life, work and creativity of Navoi, in particular, expanded significantly. During this period, selected IV Volume works of Alisher Navoi, appeared. The list of works included in this volume was presented and analyzed in the work.

Some publications belonging to both periods have undergone certain abbreviations due to the ideology of the existing political system or have not been published at all. In particular, the key to "Khamsa"²⁴ - the epic "Hayratu-l-abror" was omitted from the above-mentioned series of volumes. It should be noted that this is directly related to his idea, inner and outer qualities. The epic is literally written on the theme of divinity, which speaks of the knowledge and power of the Creator and the belief of the perfect man²⁵.

During this period, which was a period of "thirst"²⁶ in the history of our literary criticism, there were many limited aspects of Navoi studies. Regarding the negative impact of these restrictions, the leading scholars have expressed sound opinions. But there is another side to the issue. In the words of literary critic A. Hayitmetov: "In recent research, the influence of the methodology determined by the dominant ideology is clearly felt. However, we should not turn a blind eye to the achievements of Navoi studies at that time²⁷. It is no secret that the worldview of the great poet is based not only on religious and mystical ideas, but also on the upbringing of a highly spiritual person. In general, this work is also significant in that it is devoted to the interpretation of philosophical and moral views. In our opinion, the goal of the scientists of this period, at least, was

²⁴ Жабборов Н. "Хамса"нинг калити. //Tafakkur, 2011, 1-сон. – Б.98-99.

²⁵ Сирожиддинов Ш. Навоий ҳикматлари маънавий мадад бўлишини истаб (Сўзбоши ўрнида): Алишер Навоий. "Ҳайрат ул-аброр" (Матн, шарҳ, насрий баён, луғат). Биринчи китоб. Шарҳ ва насрий баён муаллифи Ақром Малик. – Тошкент: Tamaddun, 2021. – Б.7.

²⁶ "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетаси. 2010 йил 5 февраль. Б.3.

²⁷ Ҳайитметов А. "Шеърки, ҳам тушти менинг бошим" // "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетаси. 1996 йил 9 февраль.

to introduce the people to the genius of the creative figure, as well as to promote such important ideas, advanced concepts.

The following conclusions were drawn from the observations:

First of all, the first and subsequent editions are significant in that they give a general idea of Navoi's "Khamasa" and its content. They served as an important source in the study of the formal features, theoretical foundations of the poet's poetry, and laid the foundation for the development of Navoi studies;

Secondly, despite some shortcomings in the Hamsa editions of this period, the scientific results and experience gained served to improve the editions of other classics;

Thirdly, although these publications, which have been made with various abbreviations and constraints, are generally considered critical, but the development of Navoi studies and textual studies of the present period is directly related to them.

The third part of the first chapter is entitled "Porso Shamsiev's theoretical views and research methods on the scientific-critical text." It substantiates the theoretical views of the scientist on the composition of scientific and critical texts and their aspects related to the principles of modern textual criticism. It also analyzes the important experiences of a textologist in composing a critical text, as well as the research methods used by him.

Scientific and critical writing in our country began before the end of World War II²⁸. Porso Shamsiev, who was directly involved in the study and publication of Alisher Navoi's works, formed his scientific-critical text and theoretical views on scientific publications in this process. This is especially true in the research on scholar's PhD dissertation "On the scientific-critical text of Alisher Navoi's epic "Sab'ai Sayyar" and the principles of its composition" (1952), as well as doctoral dissertations on "Some issues of studying the texts of Navoi's works" (1969). In it, the scientist analyzes the literary works created during this period, objectively evaluates the achievements, clearly shows the shortcomings. In particular, Porso Shamsiev admits the fact that the text of the epics "Hayratu-l-abror" and "Layli and Majnun" was based on the ancient copies, and criticizes that the work conducted on the old principle: "Although four copies were used in the preparation of these two works, it should be noted that the textologists worked on the old principles and did not clearly state their views on the differences between the copies".²⁹

Of course, the scientist's reasoning has a definite basis. Based on these views of Porso Shamsiev, textologist Nafas Shodmonov thinks about the

²⁸ Бу даврда яратилган илмий-танқидий матнлар хусусида диссертацияда маълумот келтирилган.

²⁹ Шамсиев П. Алишер Навоий "Сабъаи сайёр" достонининг илмий-критик тексти ва уни тузиш принциплари ҳақида. Филол. фан. номзоди ... дисс. – Тошкент 1952. – Б.21.

principles of critical text, in which the basic and auxiliary copies should be conditionally marked and reflected without any differences.³⁰

He also expressed his views on the text "Mahbubu-l-qulub" compiled by the textologist A.N.Kononov. In particular, Porso Shamsiev criticized A.N.Kononov's use of eight manuscripts, as well as six additional manuscripts and prints in compiling the text of the work, noting that the differences were exaggerated, which complicated the text.³¹

The views expressed by Porso Shamsiev are also controversial. In particular, the textual scholar argues that the older the manuscript, the closer it is to the original, and vice versa, the farther away it is from the original text.³²

Given the existence of many manuscripts of the poet's works that are still unknown to science, it would not be appropriate to draw such a firm conclusion in this way. This view was actually formed in the early stages of Uzbek textology and is based on this principle in the work done to date. A rare 19th-century copy of Alisher Navoi's Khamsa, discovered in the course of our research and kept in one of the private libraries, shows that the above view, which has been entrenched for many years in the history of Uzbek literature, has no basis. This manuscript was discussed in the last chapter of the dissertation.

The textologist first compiled the scientific-critical text of the epics "Sab'ai Sayyar" (1956) and "Farhod and Shirin" (1963). These texts were prepared according to the old principle, based on previously applied experiments. However, Porso Shamsiev prefers to abandon the old method of composing scientific-critical texts of the next three epics of "Khamsa" and work on new principles. In the dissertation, the new principles are compared with the old principles and their differences are classified.

The second chapter of the dissertation is entitled "**Criteria and methods of approach by Porso Shamsiev to the creation of a scientific-critical text of the epic Khamsa**". In the previous part of the chapter "Scientific method of creating a scientific-critical text of the epic Sab'ai Sayyar" the manuscript sources on which the scientific-critical text of the epic is based, their comparative analysis, description of the scientific-critical text, methods and principles used in it are studied. In addition, the features of the epic editions, the factors of origin and consequences of some of their shortcomings are analyzed. Recommendations were also made to address these shortcomings.

Among the manuscripts of Navoi's "Khamsa" written at different times, ancient copies have survived to this day. In compiling a scientific-critical text, Porso Shamsiev made a comparative study of most of these copies, among which he chose the manuscripts without a colophon, which are believed to date back to

³⁰ Шодмонов Н. Матншуносликда комплекс таҳлилнинг асосий вазифалари хусусида. Ўзбек матншунослигининг назарий ва амалий муаммолари. Республика илмий анжумани материаллари. – Қарши, 2019. – Б.19.

³¹ Шамсиев П. Алишер Навоий “Сабъаи сайёр” достонининг илмий-критик тексти ва уни тузиш принциплари ҳақида. Филол. фан. номзоди ... дисс. – Тошкент 1952. – Б.18-19.

³² Ўша манба. – Б.46.

the 16th century, and the copies copied by Mahfuz Abduljamil and Sultan Ali Mashhadi, famous calligraphers of Herat in the 15th century during Navoi's lifetime, as the main source for compiling scientific-critical texts.

The scientific-critical text of the epic (hereinafter referred to as SCT) was analyzed in the following stages: 1. Comparative analysis of manuscripts and description of the scientific-critical text; 2. Textual research of epic editions. In our view, such an approach: first, in obtaining detailed information about the selected manuscript sources; second, the scientist's research methods in correctly interpreting the scientific criteria he applied; third, in the formation of new views and principles on the creation of SCT; fourthly, the features of today's publications of Navoi "Khamsa" help to identify some of their shortcomings and draw sound scientific conclusions.

1. Comparative analysis of manuscript copies of the epic and description of the scientific-critical text. In the study, SCT was examined in the following areas: a) differences affecting the content; b) formal differences; c) weight disorders; g) differences in the introductory parts of the chapters; d) byte drop.

The scientist followed several principles in the preparation of the scientific-critical text of the epic "Sab'ai Sayyar". For example, the correct spelling of words in the old Uzbek script based on the Arabic script. However, in the process of composing a scientific-critical text, some shortcomings related to writing were allowed. In particular, it can be seen that the same word is written differently in different places: the word "bila" in Chapter XI, on verse 27a written as follows *بيلا*, on verse 28b this word written as *بيله*, or as *بيلا* in Chapter IX on verse 83a and in other places it carries the meaning "buyla". This happened even in the word "Ila" (*ايلاه - ايلاه*).

In our opinion, in SCT, each word should be written in only one variant. Then it is immediately clear how to read a particular record. In addition, based on a clear principle has a positive effect on the speed of learning, making it much easier to transliterate the text into the current text.

Such unprincipledness is also observed in the texts of the epic "Collection of Complete Works" (hereinafter CCW) (Chapter VI 18a, 23a) and 2020 (Chapter XXI 48a, 89a). In them, too, the words "buyla" and "uyla" appear in the form "boyla" and "oyla" in one place, and "buyla" and "uyla" in another. In this regard, the "Collection of Perfect Works" (hereinafter CPW) retains some principles. However, there are two varieties in some places (Chapter XXIII 173a, 209a).

The results of the analysis on the above directions are shown in the table.

2. Textual research of epic editions. When the textologist compiled the scientific-critical text of the epic "Sab'ai Sayyar" in 1956, on this basis he published the full text of "Khamsa" in 1960. Although the scientific-critical text served as the basis for the publication, various differences emerged between the two. For example, the word *هرنيكيم* SCT in Chapter I, verse 42a, was written together in the 60's edition as "harnekim". While in this chapter, in verse 73b the phrase *نيمه اوق* is given, in the 60th edition it appears as "what is not". In the study,

these differences were analyzed in both formal and semantic groups, and certain conclusions were drawn.

At this point, it is necessary to make an important comment. In other words, the group of scholars who participated in the publication of the Collection of Complete Works does not include the name of Porso Shamsiev, a scientist who worked hard on the scientific and critical text and publications of the great thinker "Khamsa" and laid the foundation of Uzbek textology. It was limited to quoting textologist Nurboy Jabborov about the lack of a fair and impartial approach.³³

The next chapter examines the "Criteria for an approach to the creation of a scientific-critical text of the epic "Farhod and Shirin". The principle of the previous chapter was followed in the study of this epic SCT. However, the formal differences were divided into separate parts. The formal differences in the manuscripts of the epic "Farhod and Shirin", as well as in "Sab'ai Sayyar", are mainly due to the principle of writing the suffixes at the end of the word. These formal differences can be divided into three groups:

First group – spelling of suffixes at the end of a word: in 34a verse of II Chapter of SCT, the word تاغيده given as the copy “C” .

Second group – subtraction or addition of letters in words: in 14b and 16b verses of III Chapter of SCT, the word تومن given as the copy “C” , and subtracted the letter ʾ (alif).

Third group – the use of that word alternative instead of a word: 69th byte of XXX Chapter of SCT is as follows:

حریم عفت ایچرا شاه اول ایرمیش
سپهر عسمت اوزرا ماه اول ایرمیش

In the byte, the word اولمیش given as the copy “C” .

When comparing the SCT and 60th editions of the epic "Farhod and Shirin" by Porso Shamsiev with the texts on which they are based CPW, CCW and V. Rakhmonov (2020), it was found that there are serious shortcomings in the content. In particular, such shortcomings occur primarily in the introductory parts of the epic. For example, in the introductory part of Chapter XLII: “...тоғ қулларарида мутлақ ул-инон қилгонлари...” the phrase is given in the texts of CPW, CCW and V. Rakhmonov (2020) as “...тоғ қулларида мутлақ ул-инон қилгонлари...” is said that. Thus, if we consider “қулла” means “peak”, it turns out that the situation in SCT and 60's editions is actually true.

In many places, gross technical errors are observed in the text of the CCW. The word “кўп” which means “many” in verse 60a of Chapter XVIII of the 60th edition and SCT appears in CCW in the form “кўр” which means “blind”:

Чу йиглаб ерга кўр қўйдим юзимни,
Ёрутти Ҳақ сенинг бирла кўзумни.

³³ Жабборов Н. “Лайли ва Мажнун” илмий-танқидий матнига доир айрим мулоҳазалар. /Ўзбек адабиётшунослигида таҳлил ва талқин муаммолари. Республика илмий анжумани материаллари. – Қарши, 2016. – Б.16.

Of course, this is a technical error. For in verses 76a of Chapter XXV and 4b of Chapter XXVI the same word comes again in the form of "blind."

121st byte of XVII chapter of *SCT* and 60's editions:

*Вале ул бермай ўз таврига тағйир,
Нечук тағйир топқай нақши тақдир?*

The word "to change" in the meaning of "тағйир" in the byte is rudely distorted in the form of "change" in CPW and CCW. In fact, the content of the verse is as follows:

*But there was no change in his (Farhad's) mood.
Is it possible to change the record of destiny?!*

However, a repetition of this gross error is also seen in verse 57b of Chapter LII of the 2020 edition.

In addition, there are other cases in the publications that have led to a violation of the melody in the rhyme. In particular, Chapter XXII, byte 112, reads as follows:

*Этак сори черикка бердилар майл
Ки, тутмиш эрди сахрони қизил сел.*

Although the word "sel" in the byte is correct in meaning, the use of the word "sayl" (a variant of "sel") is correct as required by the rhyme. In the publications, the word "sayl", which came as a rhyme to the words "mayl", "hayl", was mistakenly used as "sel" in all places.

There are also cases of rhyming distortions in other parts of the publications. In particular, verse 40 of Chapter XI of the epic "Farhod and Shirin" is as follows:

*Бўлур чун шах тараб бирла қадаҳкаш,
Тараб кайфиятидин бўлса сархуш.*

The words in this rhyme are semantically complete at a glance. However, it has an ambiguity in terms of byte construction. In this case, it is correct to read the word "sarkhush" in the publications as "surkhvash" (red, reddish). Of course, in Navoi's lyrics such a strange melody, disproportionate rhyme is not observed anywhere. In our opinion, the authors of the publication were confused by the formation (سرخوش) of these two words in the Arabic alphabet. Of course, there are similar cases in other parts of the epic, and they must be resolved.

Khamsa epics have been published several times since the 1940s. The epics, though partial, have been perfected from edition to edition. However, it is also true that many of the shortcomings in their text have not been remedied and continue to be published. This is also the case in the texts of the widely acclaimed CPW, CCW, and the 2020 Hamsa epics.

Well-known literary critic and textologist Nusratullo Jumakhoja, in many speeches in the media, makes reasonable comments about such shortcomings in the publication of the poet's works. In particular, one of them said: "The creation of a scientific edition of Navoi's works should be carried out with openness, professional solidarity. Now is the time to unite the efforts of Navoi and textual scholars, to form an authoritative editorial board, to establish a textual

commission. After all, Navoi's literary heritage is the property of the people, not the private property of individual scholars or organizations".³⁴

Of course, Navoi's works, in particular, the epics "Khamsa" are the product of the poet's high artistic thinking, and one of the urgent tasks of textology is to present to today's readers his perfect editions, free from textual defects. The main purpose of the research of Porso Shamsiev's scientific laboratory is to find solutions to these problems, to try to solve them.

The third chapter of the dissertation is entitled "**Comparative study of Hamsa scientific-critical texts and the problem of their improvement**", and the first part is entitled "Comparative analysis of scientific-critical texts created by Porso Shamsiev and other researchers". In this chapter, a comparative analysis of the scientific and critical texts of the "Khamsa" epics compiled in the 40s and 90s of the XX century. In particular, for research, the SCTs of the epics "Layli and Majnun", "Saddi Iskandariy" prepared by Porso Shamsiev were compared with the texts prepared by Gulom Karimov, Mavjuda Hamidova.

In 1944, Gulom Karimov prepared a scientific-critical text of Navoi's epic "Layli and Majnun". Although the scientific-critical text of the same epic was not published, it was also written in 1967 by Porso Shamsiev. Naturally, both scientists developed the principles of SCT preparation before embarking on this major work. In the study, the scientific criteria and research methods relied on by textual scholars were compared. Both scientists' methods of work, their chosen scientific principles, and commonalities and differences in their approaches were identified. Differences in the internal characteristics of the developed SCTs are manifested in: the indication of the primary and auxiliary sources with conditional signs; in ordinal numbers indicating the number of bytes and lines in the chapters; in the number of common bytes of the epic; the size of the differences shown in the scientific apparatus and their selected variants of the main text; while maintaining the style of the manuscripts. These differences are discussed in detail in the dissertation and appropriate conclusions are drawn. An example of keeping the style of manuscripts:

Chapter II, verse 24 of the epic contains the following situation:

زنار بيليمكا نفس ايتيب چوست
كفر ايجره بيليمنى باغلابان رست

The dots in five places of this byte are omitted or not used at all. Working in such a style, *firstly*, makes it difficult to read the text and, *secondly*, makes it difficult to understand the meaning of the word. In particular, the word چوست (just) that comes at the end of a verse is actually a word چوست (chust) meaning preparation:³⁵

زنار بيليمكا نفس ايتيب چوست
كفر ايجره بيليمنى باغلابان رست

³⁴ Жумахўжа Н. Навойишунослик: муаммолар қачон бартараф этилади. "Шарқ юлдузи" журнали, 2021 йил 4-сон. – Б.69.

³⁵ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 томлик. Э.И.Фозилов таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1984. – Б.483.

The verse describes how, through the art of diagnosis, Zunnar was prepared to hold the lyrical hero by the waist and intend to deprive him of faith and lead him into the path of disbelief. In this sense, the Porso Shamsiev version is consistent with the original text.

During the years of independence, scientific and critical texts of "Khamsa" epics were re-researched. In 1994, Mavjuda Hamidova, Doctor of Philology, compiled a scientific-critical text of the epic "Saddi Iskandariy". The SCT created by the scientist has its own peculiarities, new approaches. In particular, it uses diacritical marks when writing words that are difficult to read. In our opinion, it would be effective to fully apply this experience of the textologist in the compilation of scientific-critical text. Through this, one of the serious problems associated with the creation of academic publications will be solved. These and other aspects were discussed in detail in the study.

The text of this epic was also compared with the scientific-critical text written by Porso Shamsiev. As a result, some points in the text compiled by Mavjuda Hamidova were identified. In particular, M.Hamidova and P.Shamsiev note that the text does not contain any headings, explanatory comments, as well as the principles of writing.³⁶ In fact, P.Shamsiev in his doctoral dissertation focused on each of the five epics separately and gave enough information about the work related to it.³⁷ In addition, there are some issues related to the critical text compiled by the scholar, which were discussed in detail in the dissertation. As a result of research of the scientific-laboratory of master scientists, their scientific researches, discussions with each other, some recommendations on creation of the scientific-critical text were given.

The second part of the chapter, entitled "*Manuscripts used in the compilation of scientific and critical texts of Hamsa epics and the importance of newly identified copies*" shows the manuscripts used in the compilation of scientific and critical texts of Navoi "Khamsa" epics and their importance. Also in this chapter there is a description of a rare copy of "Khamsa" copied by Niyazmuhammad Keshi in the XIX century - Shahrizabz. To determine the significance of the newly discovered copy of "Khamsa", it was compared with the ancient manuscripts still used in the science of textual science. Its role in improving existing critical texts has been identified.

It is known that the copy of Shakhshabz is very close to the text of Abduljamil, which is the main source in terms of text, that is, the beauty of the letter, literacy, in general, almost no errors in spelling and a number of other advantages. This is evidenced by the results of the comparison made in the last

³⁶ Алишер Навоий. Садди Искандарий. Илмий-танқидий матн. I жилд. Тузувчи Мавжуда Шоқир қизи Ҳамидова. – Тошкент: 1993. – Б.4.

³⁷ Диссертациянинг 55, 58, 62, 69, 74, 76, 78, 80 – 86 саҳифаларида айнан “Садди Искандарий” достони танқидий матнни тузиш, танланган нусхалар ва ишлаб чиқилган принциплар ҳақида маълумотлар кенг ёритилган. Қаранг: Шамсиев П. Навоий асарлари матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари. Филол. фан. доктори. дисс. – Тошкент, 1969.

chapter of the epic Hayratu-l-abror. In particular, the 13th verse of Chapter I in the copies of Niyazmuhammad Keshi and Abduljamil reads as follows:

خجلت ایلا قالمادی خود جان منکا
بیریدورور ایلاسانک احسان منکا

The word marked in this byte appears in the same way in Sultan Ali and the other 4 copies, as بیریداور. This chapter describes a slave who spilled hot food on the King's head and was pardoned by that king. The conclusion of the story reflects that even the most sinful slaves deserve forgiveness, and that the poet also prayed to God, hoping for his forgiveness. From this point of view, the word بیریداور in the verse does not fully reflect the poet's purpose.

In order to reveal the features of the copy of Shakhrisabz, the first chapters of the epic "Hayratu-l-abror" were compared with the scientific-critical text compiled by Porso Shamsiev in 1970, CPW, CCW and 2020 edition.

Byte 1 of Chapter II is in the manuscript:

حمد انکا کیم واجب بالذات ایرور
خلق انینک ذاتیغه ذرات ایرور

Meaning: Praise be to Allah and His progeny. The people are created from the essence of Allah.

The first word of the second verse appears in SCT and publications as حامد (homid). Of course, this option in the publications also has a certain basis. That is, the use of the word Homid in it, which means praiser, creates the impression that the byte represents the complete meaning. In our opinion, the presence of a reference to the quality of Allah as the Creator here, as well as the plural form of the word zarra (zarrot), requires the use of the vernacular. In this respect, the text of the manuscript variant fully corresponds to the content of the byte.

There are also many differences, large and small, between Shahrisabz copy, SCT and other publications. Most of them have achieved a logical completion in the manuscript. Samples are shown in the table.

This manuscript is of great importance in science in two ways:

1) Shakhrisabz copy serves as an important source in textological research on other epics of "Khamsa" and in the improvement of existing scientific-critical texts and publications;

2) Each manuscript has its own specific history, which is directly related not only to the work of the poet, but also to the study of the whole culture, the development of socio-philosophical thought and the history of literature. In this sense, the copy of "Khamsa" in our hands is a valuable source of information about the high level of formation of the school of calligraphy in Kashkadarya region, in particular, in Shakhrisabz. We believe that the use of such rare copies in science will pave the way for new research into the history of literature.

GENERAL CONCLUSIONS

1. The study of the scientific laboratory of Porso Shamsiev revealed important scientific results in his work. In particular, he identified manuscripts of Navoi's works, unknown to science, which are kept in the funds of our country and the world, gave them a scientific description, and most importantly, published public and scientific publications, and compiled scientific and critical texts of Navoi's "Khamsa". The study of the scientist's activity, mastering his experience in publishing and composing scientific-critical texts is important in the formation of new views in the field of textology, the creation of its scientific and theoretical basis, in general, finding solutions to existing problems in the field.

2. Although Abduljamil's manuscript, the first copy of Hamsa, was discovered by Bertels and preserved in our country, it was scientifically proven and widely used in the work by Porso Shamsiev who brought it into scientific use and became the most reliable source for composing a scientific-critical text.

3. The use of manuscripts of Navoi's works in science by the textologist, the discovery of ancient copies are important in the following respects: first, the discovery of new manuscripts unknown in Navoi studies greatly helped to uncover important aspects of the poet's work and paved the way for new research; secondly, the discovery of manuscript sources will serve as a necessary source for further improvement of scientific and critical texts of Navoi's works, in particular, the epics "Khamsa"; thirdly, the discovery of rare manuscript sources helped to eliminate some of the confusions associated with Navoi textology (mainly in critical writing), as well as the development of calligraphy and book art in the history of our country, the attitude to the works of poets in different periods.

4. The first publications in Navoi studies are divided into two periods: 1) publications before the Second World War; 2) Works published after the war. The first work done by master scholars in Uzbek textology - acquaintance with the experience of publication and critical text, their analysis is an important factor in the development of the field: 1) it enriches the understanding of the first steps of Uzbek textology. Awareness of the history of the field and the scientific results achieved by scientists, in turn, has a positive impact on the further development of the science of textual science; 2) gained experience, scientific conclusions play an important role in the formation of new ideas, views and criteria for a new approach to the field; 3) a comprehensive study of the laboratory of experienced textual scholars in the study of the most pressing issues of the industry and their solution (in particular, the development of scientific-critical texts and the development of theoretical and methodological bases of academic publications).

5. Examination of Navoi's works, in particular the first editions of "Khamsa", leads to the following important conclusions: first, these publications gave an overview of the content of "Khamsa" epics laid the foundation for the development of science; secondly, the scientific results and experience gained helped to improve the editions of other classics, despite the fact that the publications of "Khamsa" made during this period had some shortcomings; thirdly, these works, which were published with various abbreviations and restrictions during the former Soviet era, were generally criticized. However, they had a great influence on the formation of the foundations of modern Navoi studies and textual studies.

6. A comparative study of the scientific and critical texts of Alisher Navoi's "Khamsa" compiled by Porso Shamsiev with the publications has proved that there are many problems in their text that need to be addressed. This is also the case in CPW, CCW, and the 2020 editions, as observed in the study. However, Navoi's "Khamsa" epics are the product of the poet's high artistic thinking, and one of the most important tasks of textual criticism today is to provide his readers with publications that are free of textual defects and appropriate to their high level. The main purpose of the research of Porso Shamsiev's scientific laboratory is to find solutions to these problems and solve them.

7. In the history of literature, there are opinions that the text of the epic "Sab'ai Sayyar" prepared by Porso Shamsiev is not a scientific-critical text, but a comparative text. However, research shows that it fully meets the requirements of scientific-critical writing. The manuscripts, which are the basis for the text composed by Porso Shamsiev, are distinguished by their antiquity, closeness to the author's text, literacy, reliability and a number of other advantages. In particular, the secretaries Abduljamil, Sultan Ali and their manuscripts have been repeatedly recognized by scholars. The scientific-critical text of the epic "Sab'ai Sayyar" was prepared as a result of verbal comparison of each selected manuscript, interpretation of different places and adherence to the strict rules of textual studies. In addition, this scientific-critical text was carried out in the framework of the dissertation, which was based on the experience of textual studies of Russian and fraternal peoples, as well as specific principles developed by the scientist himself.

8. The methods and techniques used by Porso Shamsiev in compiling the scientific-critical text of the epics "Khamsa", the principles developed on the basis of clear scientific conclusions, in general, the theoretical views put forward by him play a special role in the development of textual science. Based on the experiments of the scientist, a number of textual scholars also conducted

extensive research on the scientific and critical texts of other works of Navoi. In turn, these works gained great attention as important achievements of Navoi studies.

9. The grammatical rules of the Turkic language, especially the spelling norms, are not strictly regulated in medieval manuscripts. In the manuscripts of this period, Arabic, Persian and Tajik words are written in a clear form. However, this is not the case with Uzbek words. Each secretary behaves differently when writing Turkish words and suffixes. Here, too, it seems that they did not follow a strict rule, that is, they could not stand still. The existence of such a situation in the manuscript sources copied by the great secretaries of his time, such as Mahfuz Abduljamil and Sultan Ali Mashhadi, is a clear proof of this. This problem has not been eliminated in the work of classical writers, in particular, textual scholars who compiled scientific and critical texts of the works of Alisher Navoi. Critical text is a text of a scientific nature, which requires the absence of various defects, especially in writing, based on the principle of orthography. Scientific publications are based on these texts. Therefore, it is important to ensure the perfection of the content based on the rules of spelling. This, in the first place, has a positive effect on the speed and accuracy of learning; secondly, it makes it very convenient to transliterate the text into the current record.

10. A comparative study of the work done on the scientific and critical text of each epic of Alisher Navoi "Khamsa", in-depth analysis of experiments, scientific discussions is especially necessary for the development of the industry. This is because it identifies shortcomings and problems in composing a critical text and finds solutions to them.

11. To this day, there is a view in textology that the older the manuscript, the closer it is to the original, and vice versa. However, research based on modern research methods and principles, as well as research on new specimens, has shown that such a view is not fully justified. That is, the level of literacy of the secretary should be considered in the first place, not the antiquity of the manuscript source chosen to compose critical texts.

12. All information related to the selected base and auxiliary source for the scientific-critical text must be carefully studied, its authenticity must be proved by facts. Otherwise, confidence in both the selected source and the scientific-critical text on which it is based will be sharply reduced.

13. It is necessary to make full use of diacritical marks in composing a scientific-critical text. The editions of the Qur'an have the experience of making full use of these symbols. The purpose of this is to prevent any word from being misread. If this experience is fully applied to the creation of scientific and critical

texts of the works of Navoi and other classics, one of the serious problems in the creation of academic publications will be solved.

14. A comparative study of scientific-critical texts prepared by different scholars shows that there is not much difference between them. These texts only complement each other. There is therefore no need to rewrite existing critical texts. The most appropriate way is to implement and improve text editing based on newly found reliable manuscripts. In this case, the editor must indicate that he is the editor, not the author, and provide information on the principles of correction.

15. Manuscripts used to this day in textual studies have played an important role in the formation of critical texts and publications. However, several studies have also pointed out that critical texts based on them have problems that need to be addressed. Therefore, in order to improve the scientific and critical texts of Hamsa epics, it is necessary to identify new sources, study them carefully and apply them to science.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.03 / 30.12.2019.Phil.19.01 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ ТАШКЕНТСКОМ
ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА И
ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ АЛИШЕРА НАВОИ**

КАРШИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ШОДМОНОВ ГИЁСИДДИН НАФАСОВИЧ

**НАУЧНАЯ ЛАБОРАТОРИЯ ПОРСО ШАМСИЕВА: МЕТОДЫ
ИССЛЕДОВАНИЙ, ПРИНЦИПЫ, РОЛЬ В РАЗВИТИИ
ТЕКСТОЛОГИИ**

10.00.10 – Текстология и литературное источниковедение

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ
(PHD)**

ПО ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ

Ташкент – 2021

Тема диссертации доктора философии (PhD) была зарегистрирована за номером B2019.2.PhD/Fil919 Высшей аттестационной комиссией при Кабинете Министров Республики Узбекистан.

Диссертация выполнена в Каршинском государственном университете.

Автореферат диссертации на трех (узбекский, русский и английский) языках размещен на веб-странице Научного совета (www.navoiy-uni.uz) и информационно-образовательном портале Ziyonet (www.ziyonet.uz).

Научный руководитель:

Жабборов Нурбой Абдулхакимович
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты:

Жумахужа Нусратулло Атоулло угли
доктор филологических наук, профессор

Тухлиев Бокижон
доктор филологических наук, профессор

Ведущая организация:

Самаркандский государственный университет

Защита диссертации состоится «30» Октябрь 2021 года в 10⁰⁰ часов на заседании Научного совета DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 по присуждению ученых степеней при Ташкентском государственном университете узбекского языка и литературы имени Алишера Навои (Адрес: 100100, Ташкент, Яккасарайский район, улица Юсуфа Хос Ходжиба, 103. Тел: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои (зарегистрирована за номером 842). (Адрес: 100100, Ташкент, Яккасарайский район, улица Юсуфа Хос Ходжиба, 103. Тел: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz).

Автореферат диссертации разослан «18» Октябрь 2021 года.
(Протокол реестра рассылки 7 от «18» Октябрь 2021 года).

Ш.С.Сирожидинов
председатель научного совета
по присуждению ученых
степеней, д.ф.н., профессор

К.У.Пардаев
секретарь научного совета
по присуждению ученых
степеней, д.ф.н., доцент

З.Ш.Абдирашидов
заместитель председателя научного
совета по присуждению ученых
степеней, д.ф.н., доцент.

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Актуальность и востребованность темы диссертации. Одной из актуальных проблем мировой текстологии является изучение литературного наследия великих людей, подготовка оригинальных текстов их произведений и реализация академических публикаций.

В мировой текстологии и литературном источниковедении в XIX-XX вв. были проведены важные научно-теоретические исследования по таким научным источникам, как источники биографии Алишера Навои, сравнительный анализ рукописей великого поэта, герменевтика текстов.

На основе исследований научно-критического текста «Хамсы» Порсо Шамсиева было проведено исследование с целью создания теоретико-методологической основы узбекской текстологии, формирования четкой системы критериев, выработки строгих принципов и концепций по составлению научно-критических текстов классических произведений, даны конкретные предложения и рекомендации, относящиеся к данной области, которые подтверждают актуальность темы диссертации.

Объектом исследования являются исследования о научной деятельности Порсо Шамсиева, научно-критические тексты дастанов «Хамса», рукописные источники, на которых они основаны, издания дастанов, опубликованных до настоящего времени.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

Определены критерии подхода к созданию научно-критических текстов «Хамсы» Порсо Шамсиева, научные методы, доказано влияние его деятельности и экспериментов на формирование и развитие теоретических основ узбекской текстологии;

Определена роль и значение первоначальных исследований по созданию изданий «Хамса» и научно-критических текстов в развитии узбекской текстологии;

Научно доказано, что критические тексты произведений Алишера Навои, в частности дастанов «Хамса», не нуждаются в переписывании, чтобы улучшить их, достаточно редактирования текста на основе вновь обнаруженных рукописей;

Были сделаны научные выводы о том, что более поздние рукописи также могут быть базовым или вспомогательным источником при составлении научно-критических текстов.

Внедрение результатов исследования. На основе результатов, полученных из методов исследования, принципов, роли в развитии текстологии научной лаборатории Порсо Шамсиева:

Научные и теоретические выводы о необходимости редактирования текста на основе недавно идентифицированных рукописей для улучшения критических текстов произведений Алишера Навои и возможности использования рукописей более поздних веков для улучшения существующих научных критических текстов и публикаций были использованы в теоретической части практического проекта «Составление и

издание энциклопедии Навои» (2018-2020) под номером ПЗ-20170930220 (справочник АН РУз от 23 июля № 3 / 1255- 2084). В результате были уточнены сведения о публикациях «Хамсы» в рукописи энциклопедии Навои и источниках рукописей и литографий литературного наследия Навои;

Алишер Навои использовал роль научно-критических текстов в сравнительном исследовании эпоса «Хамса», критерии их создания и выявленные научные методы, научные выводы о важности ранних исследований в развитии узбекской текстологии в истории Публикации и научно-критические тексты "Хамсы".

Роль научно-критических текстов в компаративистском исследовании дастанов «Хамса» Алишера Навои, критерии их создания и научные методы, научные выводы о важности первых исследований в развитии узбекской текстологии в истории публикаций «Хамса» и научно-критических текстов были использованы в практическом проекте «Составление каталога рукописей, хранящихся в фонде Института востоковедения им. Абу Райхона Беруни» (2018-2020 гг.) под номером ПЗ-20170925213 (Справочник Академии наук Наук Республики Узбекистан № 3 / 1255-2084 от 23 июля). В результате рукопись послужила использованию критериев подхода при составлении каталога девонов, в частности, при описании многотиражных рукописей и при определении их первоисточников.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованных источников, общий объем 173 страницы.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS
I бўлим (I часть; I part)

1. Shodmonov G'. "Farhod va Shirin" dostoni qo'lyozma manbalari va ilmiy-tanqidiy matni tadqiqiga doir // Til va adbiyot ta'limi jurnali. – Toshkent, 2019. – №12. – Б.20-23.(10.00.00 № 9).

2. Шодмонов Ғ. "Фарҳод ва Ширин" дostonи нашрларининг матний-қийёсий тадқиқи // Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги электрон журнали. – Тошкент, 2021 йил Январь сони. – Б. 192-203. (10.00.00. ОАК Раёсатининг 2019 йил 28 февралдаги 262/9.2-сон қарори).

3. Shodmonov G. On the study of manuscripts of alisher navoi's "Khamsa" (on the example of Porso Shamsiyev) // International Multidisciplinary Research Journal ACADEMICIA. Vol.: 11 |Issue 3|. – India, March, 2021. – P. 1142-1146. (Impact factor: SJIF 2021=7.492).

4. Shodmonov G'. O'zbek matnshunosligining ilk bosqichi va Navoiy "Xamsa"si nashrlarining takomili // Oltin bitiglar jurnali. – Toshkent, 2021. №2. – Б.50-75(10.00.00 № 32).

5. Шодмонов Ғ. "Фарҳод ва Ширин" қўлёзма манбалари тавсифи / "Алишер Навоий ва ХХI аср" мавзусидаги халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2019. – Б.52-53.

6. Shodmonov G'. "Farhod va Shirin" dostoni qo'lyozma manbalarining shakl va mazmun jihatidan qiyosiy tahlili / Инновационное развитие науки и образования. Международная научно-практическая конференция. Сборник научных публикаций. Казахстан, 2020. – Стр. 122-124.

7. Шодмонов Ғ. "Сабъаи сайёр" дostonи қўлёзма нусхалари ва нашрларининг матний тафовутлари. "Алишер Навоий "Хамса"си ва унинг шарқ адабиёти тараққиётидаги улкан мавқеи" мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари. Самарқанд, 2015. – Б. 96-99.

8. Shodmonov G'. Alisher Navoiy "Xamsa"sining qo'lyozma manbalari tadqiqiga doir. "Алишер Навоийнинг жаҳон адабиётида тутган ўрни" мавзусидаги Республика илмий-амалий анжуман материаллари. – Самарқанд, 2021. – Б.345-350.

II бўлим (II часть; II part)

9. Шодмонов Ғ. "Сабъаи сайёр"нинг илмий-танқидий матни ва нашрлари хусусида. "Адабий манба: ўрганишнинг замонавий тамойиллари ва нашр муаммолари" мавзусидаги Республика илмий-амалий анжуман материаллари. Қарши, 2013. – Б. 127-132.

10. Шодмонов Ғ. "Хамса" қўлёзма манбалари ва уларнинг Порсо Шамсиев томонидан сараланиши. "ХХI аср – интеллектуал авлод асри" мавзусидаги Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари ёш олимлар ва

талабалари иштирокидаги худудий илмий-амалий анжумани тўплами. Қарши, 2014. – Б. 99-102.

11. Шодмонов Ғ. Порсо Шамсиевнинг ҳаёт йўли ва илмий мероси // ҚарДУ хабарлари. Қарши, 2015 – № 1. – Б. 101-104.

12. . Шодмонов Ғ. “Фарҳод ва Ширин” қўлёзма манбаларининг матний тафовутлари. “Ўзбек адабиётшунослигида таҳлил ва талқин муаммолари” мавзусидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Қарши, 2016. – Б. 174-176.

13 Шодмонов Ғ. Порсо Шамсиевнинг “Сабъаи сайёр” достони тадқиқи учун режаси. “Ўзбек матншунослигининг назарий ва амалий муаммолари” мавзуидаги Республика илмий анжумани материаллари. – Қарши, 2019. – Б.121-123.

14. Шодмонов Ғ. “Сабъаи сайёр”: илмий-танқидий матн ва нашрлари тадқиқи / “Алишер Навоий ва XXI аср” мавзусидаги халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2020. – Б.29-34.

15. Шодмонов Н., Шодмонов Ғ. “Хамса” қўлёмасининг янги топилган Шаҳрисабз нусхаси /Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари мавзусидаги Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Наманган, 2021. – Б. 85-94.

Автореферат «Oltin bitiglar» журнали таҳририятида
таҳрирдан ўтказилди.